

ГОРЧИВИ ИСТИНИ
СВИДЕТЕЛСТВА
ЗА КОМУНИСТИЧЕСКИТЕ РЕПРЕСИИ

Центърът за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ, е неправителствена организация за медицинска рехабилитация на жертви на изтезание и превенция на изтезанията. Медицинската рехабилитационна програма се провежда в София, Пловдив, Варна, Стара Загора и Казанлък.

АСЕТ е акредитиран към Международния рехабилитационен съвет за жертви на изтезание (IRCT) и е член на Балканската мрежа за превенция на изтезанията и рехабилитация (B.A.N) и на SOS-мрежата срещу изтезания (OMCT).

Тази книга е отпечатана на български и английски език.

Оригинален текст: български език

© Център за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ

1680 София, ул. „Звъника“ № 7-9, ап. 3

Тел/факс: 958 46 36

www.acet-bg.org; acet@omega.bg

Редактор: д-р Евгени Генчев

ISBN 954-90411-9-0

ГОРЧИВИ ИСТИНИ

**Свидетелства
за комунистическите
репресии**

Център за подпомагане на хора,
преживели изтезание – АСЕТ
София, 2003

Тази публикация е издадена с финансовото съдействие на Европейския съюз. Изразените в нея мнения са единствено тези на Центъра за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ, и следователно в никакъв случай не могат да бъдат считани за официално мнение на Европейската комисия.

Съдържание

Въведение – д-р <i>Евгений Генчев</i>	7
Наследничка или второ поколение жертва на изтезания – <i>Ваня Жекова</i>	10
Стенания от мрака – <i>Куни Кунев</i>	13
Горчива истина – <i>Лиляна Пиринчиева</i>	46
Надеждата, която ни спасява – <i>Любен Був</i>	77
В преизподнята на Ада – <i>Милчо Присадашки</i>	109
Да угаснеш преди да светнеш – <i>Янко Токмаков</i>	122
5361 дни – <i>Димитър Димитров</i>	128
Незавършен разговор – <i>Мимоза Димитрова</i>	136
Оцеляване в условията на тоталитарни репресии – д-р <i>Красимир Иванов</i>	145
За думите. Вместо послепис – <i>Веселка Макаринова</i>	160

Център АСЕТ благодари най-сърдечно на авторите, предоставили безвъзмездно своите горчиви истини за комунистическия терор:

Ваня Жекова, Димитър Стоев Димитров, Куни Генчев Кунев, Лиляна Спасова Пиринчиева, Любен (Тодоров) Буев, Милчо Симеонов Присадашки, Янко Димов Токмаков.

Останалите материали са изготвени от част от специалистите на Център АСЕТ и обобщават съвместните усилия на целия екип, занимаващ се с въпросите на медицинската рехабилитация за жертви на изтезание. Специални благодарности на колегите от София, Пловдив, Варна, Казанлък и Стара Загора.

*Веселка Макаринова
Председател на АСЕТ*

ВЪВЕДЕНИЕ

Уважаеми читателю,

Ако Вие четете това, то сте на път да станете съпричастен на онзи период от неотдавнашната българска история, изпълнен с жестокост, ярост, смърт и неописуеми страдания, от който всички имаме естественото силно желание да избягаме. Още не е късно да затворите и върнете тази книга там, откъдето сте я взели. Ако ли не, то последствията са изцяло Ваша отговорност.

Предупреждавам Ви, че ще се изложите на автентичните преживявания на хора, преминали през комунистическите концентрационни лагери, политически отделения на затвори, фалшиви съдебни процеси, смъртни присъди, подземията на Комитета за държавна сигурност (КДС), изселване и лишаване от право на образование, труд, местоживеене, преследване на близките и всякакъв физически и психически терор.

Това са няколко частични истории на страдания, преживени от десетки и стотици хиляди хора в една или друга степен и разновидност, най-вече в първите две десетилетия на комунистическата власт в България. Не сме се опитвали да изберем най-страшните истории, защото страданието не може и не бива да се измерва и сравнява. По-скоро това са типични истории за комунистическите репресии в България.

В книгата е включена и една изповед на второто поколение, децата на репресираните. Тяхната съдба и съдбата на техните поколения, белязана от травмата на изтезанието, пренасяна като проклятие, ще поддържа живо ужасното наследство на терора в българското общество докато не бъдат рехабилитирани адекватно жертвите на изтезания, техните наследници и цялото общество.

Началото на всяко едно лечение или рехабилитация започва с разказване на преживяното. Разказването има терапевтичен ефект само когато то бъде посрещнато от адекватно слушане. Слушане, способно на състрадание, съчувствие и разбиране за неизразимостта на преживените ужаси. Слушане от човек, който не е съгласен да се примири с политическия терор, изтезаването на хора и всякакво пренебрегване на човешките права. Слушане от човек, който се чувства отговорен за поправянето на злото, както и за изграждането на съдбата на обществото и света. Ако Вие

продължавате да четете, то е вероятно да сте подходящият човек.

В книгата ще намерите и споделен опит от специалисти от екипа на Центъра за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ. Това са хора, търсещи подход към адекватно, рехабилитиращо слушане на историите на страданието. Както те самите споделят, това е труден и нееднозначен процес, който не търпи технократски подход, нито само потъване в мъката, болката и скръбта на преживелите изтезания.

Проучването на стратегиите за оцеляване на репресираните показва истинското зловещо лице на изтезанията. Оцеляването е възможно само ако мъчителите не са решени на всяка цена да сломят съпротивата на своята жертва. Както в американския игрален филм „От пепелта“ на режисьора Джоузеф Сарджънт главната героиня не може устои докрай на натиска върху моралните избори. Като лекарка в лазарета на концентрационния лагер „Аушвиц“ се налага да асистира на зловещия д-р Менгеле. Дори в отделни случаи е приемала пациенти не по реда им срещу заплащане, за да оцелее. Имиграционната комисия на САЩ в крайна сметка намира действията и за оправдани, но кой може да съди хората, попаднали в условията на жестоки изтезания, за техните постъпки?

Настоящата книга е пореден опит на екипа на АСЕТ да наруши мълчанието за изтезанията и терора на комунизма. Тази тема е избягвана, отхвърляна и омаловажавана гузно не само у нас, но и по целия свят. Това е разбираема защитна реакция от ужаса и чувствата за вина, но за съжаление неефективна и контрапродуктивна система за справяне с травмата. Както знаем от натрупания в последните десетилетия опит в рехабилитацията на травмите от изтезания, терапевтичният подход изисква друго поведение: нарушаване на мълчанието и разкриване на истината за репресиите; обществено признание и подходящо и уважително възмездяване на жертвите; наказателно преследване и законно наказване на извършителите; медицинска и психологична рехабилитация на преживелите изтезания и техните близки и поколение; предотвратяване на възникването на условия за бъдещо прилагане на изтезания или жестоко, нечовешко или унижително отнасяне с хора.

Чувството за вина е едно от най-коварните последствия, завещани от терора не само на жертвите, но и на цялото общество. Адекватната рехабилитация на жертвите на изтезания е насочена

и към рехабилитация на цялото общество. Еднозначното признание на случилото се, изразяването на съчувствие и подходящото отбелязване на страданията от обществото ще освободят от чувство на вина невинната за тези събития преобладаваща част от него и ще възстановят загубения морал. Този морал, който тъй насъщно ни липсва, за да продължим достойно и с изправена глава живота си.

Ако желаете да се присъедините към нас, потопете се в историите и анализите в тази книга, те могат да Ви ужасят, натъжат, но в крайна сметка няма да Ви травмират, а ще Ви направят по свободни. Щом сте стигнали до тук, Вие сигурно не сте от палачите, така че нямате никаква вина за случилото се. На палачите така или иначе тази книга не може да помогне.

Д-р Евгений Генчев – психотерапевт – АСЕТ

Наследничка

или

второ поколение жертва на изтезания

Ваня Жекова

Страданието или другата дума на съхраняването

Болката е естествено човешко преживяване, което ни съпровожда от акта на раждане до края на земния ни път. Болката по свободата и несвободата, по щастието и нещастieto, при летенето и приземяването. При мълчанието и говоренето. На тоталитаризма и на прехода, на демокрацията и плутокрацията. Болката от самата ѝ липса. Болката – моето огромно наследство. Познавам хора, направени от същата болезненост. Еднакви енергийни полета. Болката е най-сериозното основание на щастието. Щастлива съм, че познавам Болката. Чрез нея отгатвам противоположността ѝ. Някои болки съществуват, като се възпроизвеждат непрекъснато и многократно.

За пръв път ме загложди онзи камък в гърлото – отрязана косите ми – моята златна слама. После забиваха игли в краката ми... Сън ли бе? Нещастieto също е вълнуващо.

Кой може да излекува страха ми от провала, екстремната ми плахост, ужаса от падането? Сенките и звуците от миналото, потъмнелите скръбни очи на мама, крясъците и враждебността? Мое то ходене на пръсти, усещането, че светът е безлюден.

Пиша, когато свършва животът. Когато пада мечтата, когато изгарят думите.

Нещастieto като креация

Точно тревожността и скръбта предизвикват перото ми, образите, символите. Състоянието на нещастие ме прави творческа и плодотворна. Именно то ми донася думите на потоци или измисля визията на посланията.

Във втората част на книгата ми „Катарзис“, наречена „Историята от първо лице“, се срещам с оцелелите от комунистическия режим земеделци. Те ми подариха своите разкази такива, каквито ги преживяват днес. Зловещи и пречистващи. Тогава прозрях: страданието ги е извисило над дребните случки и събития. Страданието ги е научило на най-висшата християнска добродетел – прош-

ката. Моите герои днес, чиито редици оредяват. Как ще се справя без тях, без знанието за отстояването? Нямам опорна точка. Искане в нещо да вярвам.

Идеализмът – този необходим атавизъм

Идеализмът е този, който препуска в представите ми. Насмешлив и протиестествен в това недонкихотовско време.

Наследничка на идеали. Образът на баща ми, слят с хиляди други лица. Стоя пред тях, изопната на пръсти. Затова и тръгнах по техните пътеки, килии, лагерувания. Тези места, напоени с тежките вибрации от изтезаването, говорят със свой език. Стига само да стъпиш на мястото и историята нахлува в теб безмълвна и безезична. Отровните изпарения от страшните случки те парализират и спират дъха ти. Ставаш самото Минало и изгубваш всякаква адекватност. Носенето на тежкото наследство те прави неприспособленец. Аутсайдер. Как да събудим окото на обществото, съвестта му, за да бъде тъждествено на себе си.

Мъченичеството ги е съхранило. Дори повече. Изправило ги е пред вечните въпроси за смисъла, цената, достойнството, морала, жертването. Изборът пред живеенето и умираването. В тази точка на висша промисъл човекът минава големия тест за човешкото и божественото. „Дали е по-полезен Галилео жив или Джордано – мъртъв?“ Има ли отговор този въпрос? Но смъртта е условие за безсмъртие. Всеки решава за себе си.

Каузите изискват жертване. Ние, другите, не знаем какво е да си разпнат пред този жизнен избор. Оттук у мен расте един изконен страх, че едва ли аз бих се справила в желанието си да се запазя цяла. Това подозрение ме разяжда и ме прави незавършена, непроверена. Ощетена от непознаването си и незнаенето на отговора „Коя съм?“ Бих искала да притежавам миналото, да го познавам, да го изследвам. Да узная за жертването, устояването, прошката и да свързвам смисъла на тези категории с познати лица. За да имам ценности и за да не се стопя като поредното поколение, лишено от идеали. Защото и страданието си има своя култура.

Бунтът невинаги е мълчание, той е и кръв

Тръгнах по прашните селски пъгища да диря героите на книгата си. Натъкнах се на сливенските горяни, за които направих доку-

ментален филм. Продължих работата по „Катарзис“. По-късно направих филм по книгата.

В село Врабево, Ловешко, ме посрещнаха с брадва. Издирвах лицето Стефан Тутеков, чието име не фигурираше в регистрите нито на живите, нито на мъртвите. Бившият кмет по онова време – 60-те години, скочи срещу камерата с неистово желание да я съсече, тъй както се беше отнасял с хората по време на царуването си. Думите му бяха: „Какво ровите работи отпреди 30 години?“. Изумена съм. Когато убиват Тутеков на границата, дават дрехите на баща му. Той обаче цял живот крие от съпругата си истината. Тя си отива от този свят, като знае, че синът ѝ живее във Франция. Какво ли е коствало на стария Тутеков да живее и умре с тайната пред съпругата си. Не знам и няма да узная. Знам само, че сянката на младия Стефан винаги ще ме преследва, не само в сънищата ми.

Друго издирване. Петър Гогов, началникът, биячът, садистът. Два дни го дебнах пред апартамента му в квартал „Люлин“, София. Открих го в родното му село. Срещнах го очи в очи. Говорихме в градината. Между другото го попитах с какво се е занимавал. „Дърводелец съм бил“, каза. Нито дума за лагерите. Доволен е от пенсията си, живее в голяма къща. Добри старини. Не се съдържа и сподели, че комунизмът ще победи дори да е след 100 години. Каза, че вярва в Китай. Не ме позна.

Националната телевизия откупи филма „Катарзис“, който снимах по едноименната книга, но до ден-днешен той не е излъчен. Може би чакат Петър Гогов, последният жив виновник, да умре? Не знам.

Какво друго не знам. Когато се срещнах в Козлодуй с Марин Динчев, останах изумена от огромните сълзи, с които ме посрещнаха той и съпругата му. Сърдечни пълнички хора. Сякаш ме бяха очаквали с години. Разказаха за мъченията, за униженията, за глуда. При странни обстоятелства този запис изчезна.

Какво да кажа за причините, накарали ме да пиша, да снимам. Те са ясни. Те са част от мен. Моят „генетичен“ мотив. На мен се падна честта да се родя в средата на века, да мина през този черен период и да се издължа като го разкажа на съвременника. Защото истините имат нужда от изговаряне, те търсят своите акустични пространства. Ние сме обществото и се нуждаем от терапия за слепотата си. Да отворим очи и да прогледнем утрото през вчера. Да признаем, да простим, да продължим.

СТЕНАНИЯ ОТ МРАКА

*Из спомените на Куни Генчев Кунев
от лагера на остров Персин на Дунава при с. Белене, околия
Свищовска*

Роден е на 25.10.1921 год. в с. Събраново, околия Новозагорска, в заможно земеделско семейство. Баща му, Генчо Кунев, и чичо му, Нейко Кунев, са от основателите на БЗНС в селото още преди 1920 год.

Куни основава БМЗС още след 9.9.1944 год. и е избран за негов председател до обявяването му от комунистите за забранен. След 10.11.1989 год., когато се реабилитира БЗНС „Никола Петков“, той отново полага усилия и възстановява БМЗС „Никола Петков“ в селото. Завършва 8-ми клас и остава на село в семейството си, което работи земеделие с модерна за времето си техника. Става тракторист още преди 9.9.1944 год. Като земсисст взема участие в събрания и конференции. Категорично се обявява против ТКЗС, при образуването на което им вземат 504 декара нива, 34 декара гора, трактор, тракторни плугове, вършачка, тракторна жетварка, сноповръзвачка, обикновена волска жетварка, сеялка, ракиен казан и кабриолет. Вземат на семейството и наличните пари от къщи и влоговете от банката в Нова Загора. И от първо място в селото нареждат семейството на последно. Предлагат му да стане тракторист в ТКЗС. Той категорично отказва. Комунистите започват да му кроят някакво обвинение, за да го отстранят от селото. Пращат му провокатор и го арестуват. След 43 денонощия разпити в Държавна сигурност в Стара Загора го изпращат по несъществуващи обвинения в лагера на остров Персин при село Белене, където прекарва 3 години и 6 месеца без съд и присъда. След освобождаването му от лагера работи по различни предприятия и обекти. Сега членува в БЗНС „Никола Петков“, в Клуба на репресираните в България, редовен абонат е на съюзния вестник „Земеделско знаме“. Желаете да види всички истински земеделци обединени в БЗНС, който даде най-много жертви, лагеристи, затворници и принудени да емигрират, за да спасят живота си през 45-годишното управление на тоталитарната власт в България. Преди 9.9.44 год. подпомага партизанското движение с пари и дава около 16000 лева тога-

вашен курс на лева за закупуване на лекарства, обуща, храни и други за партизаните.

Когато реших да напиша тази книга, аз доста се колебах дали да започна сега, след 40 години. Аз много съжалявам защо не направих това, когато си излязох от лагера. Тогава спомените в паметта ми бяха по-пресни и повече. Сега някои неща не мога да си припомня много добре, но което е останало в паметта ми – него искам да напиша. Аз не съм писател или човек с голямо образование, за да напиша увлекателна книга. Аз съм човек от село и искам с думи прости да разкажа това, което сега си спомням...

... И един ден на нашия вратник ме повика Георги Динев Йовчев, по прякор „Тигана“ от Нова Загора. Познавахме се с него малко. Запита ме за Господин Митев Динев (Гунчо). Каза ми, че е ходил у тях да го търси, но не го е намерил. Аз го попитах защо го търси, а той сякаш това е чакал да го запитам, извади един ръждив пищов и каза, че Гунчо го е искал и той му го носел да му го даде, но не го е намерил у тях. Започна да ме кандърдисва да ми го остави да му го дам. Аз твърдо му отказох. Но той като да си тръгва го мушна в джоба на палтото ми и почти избяга – искаше да го дам на Гунча. Аз го хвърлих напред му, но той го прекрачи и пищовът остана на улицата. Аз помислих, помислих и си рекох, че ще го намерят пред нашия вратник и ще стане лошо. Той замина и аз го прибрах. Разбрах, че това е номер. Още вечерта намерих Гунча и му го дадох като му казах, че това е номер и ще бъдем арестувани. Минаха се няколко дни и научихме, че Къни Петков Чамов и Минчо Георгиев Нейков са арестувани. И на другата седмица, на 21.11.1949 год., арестуваха мен и Гунча.

Закараха ни в МВР Нова Загора и с вечерния влак ни закараха в Държавна сигурност в Стара Загора. Разделиха ни в различни килии и след около един час ме изведоха горе в следствената стая и започнаха да ме питат най-напред бил ли съм в село Бенковски в Къни Петков Чамов на събора. Аз не съм бил там, не познавам и Минчо Георгиев Нейков от Стара Загора. И както им беше адета в Държавна сигурност почнаха веднага „разтривките“ (побой) от ляво, от дясно, от горе до долу и от всякъде и „Казвай каквото те питаме“. Питат ме за работи, за които нито съм чувал, нито зная нещо и заканите бяха: „В ръцете си ни, каквото и да правиш, ще

увиснеш на въжето.“ Събора в Бенковски и гостите у Къни Петков Чамов ги окачествиха като организиране на нелегална група за водене на въоръжена борба срещу властта. Питат ме на кое разузнаване съм агент. Питат ме с долари ли ми плащат или с английски лири. „Разтриваха“ ме и като се увериха, че за такива работи въобще не съм чувал и нищо не зная, започнаха да ме питат за работи, които сме говорили с Гунча. Аз вече разбрах, че Гунчо разправял това, за което ме питат. В килията бяхме с един човек от гр. Кърджали, казваше се Марин Адамов, на когото съм много благодарен. Като ме върнат от в килията бай Марин ми помагаше да облека палтото си, защото „разтривките“ ставаха при съблечено палто, а времето беше ноември декември. Сняг и мраз колкото щеш, а „разтривките“ бяха по цялото тяло. Навсякъде ме болеше, навсякъде бях посинял.

От 7 март до 17 ноември 1944 год. бях запас в казармата. Като дойде 9 септември 1944 год. в казармата стана голяма бъркотия. Всеки граби каквото намери и каквото му не трябва. Аз си взех около 30 патрона с книжни куршуми и десетина бойни, защото три години преди това си извадих ловджийски билет, а баща ми не даваше да правя ловджалък и пушка. Развалях патроните, вадех барута от тях и ходех нявга при някой стар ловец за патици. Веднъж Гунчо ме завари като развалях патрон. Той казал за това и една вечер като ме притиснаха: „Казвай колко патрони има у вас!“ Разбрах, че вече нямаше защо да крия. Следовател ни беше Стефан Василев Локов от Стара Загора. Отиват с кола в село у дома на обиск и вземат патроните. Така вече имат за доказателство, че съм събирал оръжие за въоръжена борба срещу властта. Казвам им каква е истината, но никой не иска да ме чуе.

Тия разпити продължиха 43 дни и ноци. Един ден докараха един гръцки партизанин, който имаше може би хиляди въшки. Напълни и нас с въшки, на всичко отгоре и това зло. Тогава бяхме в една килия с инженер Савов от Харманли и Янко Димов от село Брод, Първомайско. Савов имаше скрити клечки кибрит и драскало в ръба на палтото си. Като ни донесат нявга за ядене нещо, загънато в книга, ние от книгата си правехме факли и ги палехме, та си пърлехме косматите части по тялото да горим въшки и гниди.

В Държавна сигурност имаше 6 килии. В тях, доколкото можехме да се разбираме помежду килиите, бяхме следните лица: аз, Марин Адамов от Кърджали, инженер Савов от Харманли, Янко

Димов от село Брод – Първомайско, Гочо Димов от село Бял извор – Старозагорско, Осман Турчето от село Александрово – Казанлъшко (бяха го изкарали на двора да пренася дърва и избяга), Сали Ямурлиев от Кърджалийско, Георги Иванов от село Свирково – Харманлийско, Минчо Георгиев Нейков от Стара Загора, Къни Петков Чамов от село Бенковски – Старозагорско, гръцки партизанин и Илю Панев от село Длъгнево – Чирпанско, или беше Кою Гьонев Коев от село Винарово – Чирпанско. Той не ни каза името си – страхуваше се да не би да има хора от властта и нарочно да го питаме, защото и такива хора вкарваха между арестуваните: да разпитват и чуват нещо. Предполагаемият Илю (или Кою) беше в първа килия, а аз във втора. Помежду двете килии имаше малка дъсчена врата, закована с пирони да не се отваря, но през нея се чуваше. Предполагаемият Илю или Кою имаше занитена верига (пранга) на крака. Когато го изкарваха на разпит и го връщаха, тя силно се чуваше да трака по стълбите. Той беше „диверсант“, както наричаха тогава имигрантите. Казваше, че цялата му глава е кървава, че целият е смазан от бой и няма вече живот за него. След няколко дни тракането на веригата престана да се чува по стълбите и в килията, вече там нямаше никой. След години научих и за двамата, че са убити.

Няколко дни преди Нова година, 1949 срещу 1950 г., ни преместиха от ДС и ни закараха във втори участък. Там преди 9.09.1944 год. е имало конен участък и е било конюшня за коне. Отдолу беше цимент, а вратите – повдигнати 20 сантиметра от цимента. Милиционерът, който беше на пост, не ми даваше да ставам. Караше ме да лежа на цимента. Аз бях сам в предпоследната килия. В последната от време на време се чуваше да мърда човек, но аз не можех да разбера кой е вътре. В тази килия не чувах да се отваря вратата и да се говори с човека. Една вечер, може да беше около 21 или 22 часа, се чуха стъпки по коридора, дойдоха до тази последна килия и вратата се отвори. По стъпките разбрах, че не е сам човек. Чух единият да казва на другия „Дръж тука“, но с преправен глас, за да не се познае по гласа кой е. От време на време казваха „Не мърдай“. Аз не можех да съсредоточа слуха си, за да чуя още нещо. Лежах на цимента и подскачах от студ и треперене, не можех да се успокоя и да слушам.

Тогава на мен от село ми бяха донесли в едно алуминиево войнишко канче зелена манджа и милиционерът го беше поставил на

прозорчето отсреща на коридора. Беше много студено и манджата беше замръзнала на лед. Две седмици всяка сутрин като ни извеждат до тоалетната и да се измием, милиционерът го вземе от прозореца, подаде ми го и каже на подигравка: „На, яж.“ А то от леда нищо не може да се откъсне. След това дойде да го вземе и ми каже подигравателно „Стига яде! Да остане и за утре!“ Та тия двама джелати взели капачката от моето канче, напълнили я съвсем догоре с кръв и пак я сложили на канчето отгоре. После забравих да измият капачката и кръвта замръзнала. Сутринта милиционерът ми подаде канчето по същия начин, но и той не знаел, че капачката е пълна с кръв. Аз я видях, а той веднага грабна канчето и ме накара да легна на пода; после взели капачката и измили кръвта. А аз разбрах защо не са ми давали да ставам, а да лежа на пода – да не разбера какъв човек има в онази килия. Предполагам, че на този мъченик са му извадили кръв със спринцовка или са му рязали вените и са го умъртвили през онази вечер. Не чух нито да изохка, нито нещо да каже, бил е изтощен докрай и премръзнал от студ. Само чувах от време на време тежко да се въздиша, но предполагам, че е бил в полусъзнание от измръзването и студа. Само предполагам, че този човек е единият от двамата, Илю или Кою, защото по това време се чуваше, че и двамата са предадени и заловени. И двамата бяха емигранти. След това кога са го изхвърлили от килията – не можах да разбера. И накъде изхвърлен – само джелатите знаят. За близо двете седмици, които престоях във втори участък, можах да науча името само на един старши милиционер, който се казваше Нейко и беше някъде от средногорските села около с. Казанка, Старозагорско или близко наоколо. Той сигурно знае кой е бил човекът в последната килия и кои са били джелатите, които го унищожиха.

Имаше голяма виелица и вятърът навяваше снега под външните врати, защото и те бяха повдигнати около 20 сантиметра от цимента. И през коридора, които беше широк 150 сантиметра, и под вратите на килиите, и около нас. Дръпна палтото на главата си, защото снегът влиза около врата ми, оголи се кръстът ми. Дръпна да затопля кръста си, открия главата си. И така денонощно. Извъртам се ту на едната страна, ту на другата, а въшките страшно хапят. Гърдите и коремът ми бяха надрани на рани от чесане. Слушам стъпките на милиционера, който се движи по цимента около килиите, като подмине моята килия аз ставам и отивам до вратата

– на шпионката на светло да бия въшки. Като почне да се връща, аз пак бързо лягам на цимента. Като дръпна пуловера, те излизат през плетката. Веднъж не усетих стъпките на милиционера. Той ме видя и ме попита защо съм прав, а аз казвам, че имаме много въшки и ги бия. Той почна да пита и по другите килии. Всички казаха, че сме пълни с въшки. Той докладва на следователите и на другия ден донесоха някаква течност в една дамаджана. Накараха ни да скъсаме от хастара на дрехите си по едно парцалче, а той подаваше дамаджаната от килия в килия. Мокрим парцалчето и се мажем целите и дето се казва до днес въшка вече да не видя.

След 10.11.1989 год. като се отрече тоталитарният режим и се реабилитира БЗНС „Никола Петков“, на 3.02.1990 год. се свика конференция на съюза в операта в София. Там се видяхме с инженер Савов и между многото спомени беше и споменът за въшките – как се пърлехме като животни.

Вечерта срещу Нова година, 1949 срещу 1950 год., ни вдигнаха от втори участък и ни закараха в етапното комендантство в Стара Загора. Някъде към полунощ ни натовариха на някакъв влак мен, Минчо Георгиев Нейков, Къни Петков Чамов, Господин Митев (Гунчо), инженер Савов, Янко Димов и едно момиче от Чирпан или от тамошните села. Казваше се Монка. Нас ни свалиха на гара Горна Оряховица в комендантството, а Монка продължи за женския лагер в Босна – Добруджа. През нощта, когато тази Монка била сама в женската килия в етапното в Стара Загора, имало един милиционер от село Цар Аспарухово, Старозагорско, Юрдан Зафиров, искал да я изнасили, но тази Монка се била с него и не се предала. Тогава той взема метлата, хваща я за долния край и с дръжката ѝ удря 25 метли по главата. Когато пъгувахме от Стара Загора за Горна Оряховица заедно в едно купе във влака тя ни показваше бучките по главата си, където я е удрял с дръжката на метлата Зафиров. Това го знаят Минчо Георгиев Нейков, Къни Петков Чамов, инженер Савов, Янко Димов, с които пъгувахме заедно. Като дойде влакът от Варна за София ни натовариха на него и ни стовариха на гара Левски. От там на друг влак до Свищов. И пак ни вкараха в някакъв участък. Там беше мръсотия до безобразие. В мазето, в единия тъгъл на килията изкопан трап и в него се ходи по малка и по голяма нужда. Всеки, който е минал от там, знае това. Пълен с изпражнения. Вечерта спяхме там.

На другия ден ни натовариха на влака, който ходеше Левски-

Свищов-Белене. Там ни закараха до щаба на брега. Взеха ни цивилните дрехи и ни дадоха да облечем износени и скъсани дрехи от различни родове войска. Записаха ни въдворени в ТВО на 3.01.1950 год. на остров Персин, село Белене. А по мръкване ни забраха милиционери и пеша 12 км – та до втори обект. Няма никакви пътища, кал колкото щеш. Ние, отслабнали на вейки, изтощени, гладни, биха ни колкото си искаха, стигнахме вир вода. Там ни разпределиха по различни бригади и бараки. Бараките – изплетени от лагеристите от върбови пръти и измазани със кал. Калта без слама и песъклива се е напукала по стените и са се изкъртили едни големи дупки, вятърът навява сняг през тях. Като легнем покрити с треволяк и царевична шума и като вали или като се топи снегът, вътре навсякъде тече, не само да капе. Нито на една барака нямаше прозорче. А ние като нови, старите лагеристи ни сложиха да спим до стените. Студ, колкото щеш. Спяхме облечени както ходехме с шинелите и с по едно износено войнишко одеало. Много от хората, които заварихме там, си бяха изрязали одеалата да си кърпят гащите и куртките, та одеалата бяха останали на половина. Само за в случай на издаване – да има какво да се издаде. След известно време и ние започнахме да режем нашите одеала и да се кърпим. Имаше хора бяха изрязали и шинелите за кръпки и ги бяха направили като полушуби. Там ние с Гунча бяхме в 31-во отделение. Доколкото сега мога да си спомня бяхме следните лица: Димитър Иванов от София, беше ни отделенен, Андрей Велев Иванов от Габрово, дядо Петко Папазов от Габрово – шивач (получи писмо от домашните си, че момчето му, ученик, го арестували и били и че е много зле, а след двадесетина дена получи друго писмо, в което му пишеха, че е починало), Христофор Стоманияков от Габрово, дядо Петър Банов от Свиленградско, Минко Райковски от Троян, Мънко Колев Бакърджиев от Троянско – уби го началника на лагера майор Стефан Рашков Китов от село Къгина, Софийско, Иван Самсонов от Стара Загора, Таню Славов Танев от село Драгановец, Търговишко, Асен Николов Вълчев от Добруджа, Коста Костов Людцканов от село Било, Балчишко, Петко Ценов от село Игнатица, Врачанско, живее в София, Крумчо от Кюстендил, живее в София, сервитър в английското посолство, Димитър Якимов от Габрово, Димитър Стоименов Грънчаров от село Осиково, Неврокопско, Иван Пъндиев от село Враня, Санданско, Иван Паланков от Банско, Николай Кръвченко от Бургас и Сизякин, белог-

вардейци руснаци. После ни разместваха в други бригади и с много други хора. Ние всички не можехме да се познаваме, местеха ни по различни обекти.

Когато ни закараха на острова времето стана много студено и Дунава замръзна повече от два метра дебел лед. Каруците и волските коли, които бяха по снабдяването, започнаха да преминават по леда, а през февруари се затопли времето и ледът започна да се топи. От запад към Никопол ледът по Дунава започна да се пука и водите носеха големи блокове лед около 1000 квадратни метра и повече. Там, където се разклоняваше Дунава, се натрупаха големи количества ледени блокове. Откъм Никопол започнаха да бъдат ледовете с артилерия и да ги бомбардират със самолет и на 16.02.1950 год. от северозапад на острова започна да нахлува вода, а островът да се наводнява. Към обяд милицията даде нареждане всички от втори обект да вземем багажа си, бързо да се строим и да бягаме към първи обект. Почнаха да ни гонят и бъдат да бягаме побързо. Имаше един старши милиционер – рус, висок, доколкото си спомням беше от село Винарово, Чирпанско, който се прояви като добър бияч. Между II и I обект имаше едно ниско място, на което имаше дървен мост. Водата беше придошла там и преливаше от двете страни на моста до десетина метра. Ние, по-младите, бързо се събухмем боси и със запретнати крачоли прегазихме ледената вода. На някои хора краката се бяха порязали от леда, а старците не можеха бързо да се събуят. Милиционерът с прът бие и ги прекара като овце да прегазят водата обути. А когато милиционерът да преминава, нагази малко по-встрани от моста; а там имало трап, където са копали пръст за подсипване на дърветата отгоре на моста. Този трап не се виждаше от водата и той падна в него. Скри се целият под водата, но бързо се изправи и излезе. Докато траеше гоненето по брега до Белене, този милиционер стоя мокър от ледената вода. Видях като я изливаше от бутушите си, но никой не го чу да се обади докато ставаше прехвърлянето с каици и понтони между големите ледени блокове на отсрещния бряг към селото.

След като бяхме прехвърлени на отсрещния бряг ни закараха на около 3-4 км на запад от Белене в някакви празни бараки, изоставени може би от бригадири. Там работехме на една голяма дига. Там имахме един колега лагерист от село Черногорово, Пазарджишко. Казваше се бай Атанас Тилев. Бил е кръчмар. Един ден

работехме на дигата. Едни носеха с тарги пръст, други разриваха пръстта на дигата. Няколко стотин човека бяхме там. Там беше и друг един колега лагерист, казваше се Иван Влайков, бивш полковник. Какво нещо се спречкаха двамата не зная, но бай Атанас като вдигна лопатата и замахна да го удари. Бай Слави поп Игнатов беше близо до тях, препречи и задържа лопатата на бай Атанас и той не можа да го удари. Иван Влайков избяга, а бай Атанас се беше силно нервирал. Като се поуспокои, ние го питахме защо е искал да го удари и той ни разправи следния случай: „Едно време хората бяха вяваци. Пролетно време определях якой ден, събираха се на махали по няколко домакинства заедно и си купуваха агнета да ги колят курбан, а попът чете молитва. И правеха молебен да има дъжд през лятото и да е плодородна годината. Не мога добре да си спомня коя е била годината, 1923 или 1925, пак решават да закупят агнета и ги колят на определеното място край селото. Направили 24 казана курбан и ги сложили да ги варят. Но някой от селото съобщава в Пазарджик на властта, че земеделци и комунисти са се събрали заедно, колят курбан и празнуват нещо. Тогава от Пазарджик изпращат един ескадрон кавалерия (по онова време в Пазарджик е имало кавалерийски полк). Иван Влайков бил капитан и дошъл с неговия ескадрон. Отиват право при хората, които варят курбана. Влайков командва на войниците да извадят сабите и заповядва на един подофицер да слезе от коня и разсипе всичките 24 казана курбан. Казва на хората, че ако се противят, всички ще бъдат посечени от войниците. Подофицерът тръгва от казан на казан, рита с крак и ги разсипва. Влайков казва на хората да си вземат празните казани, подкарва ги напред и ги закарва в селото да си отиват. Чак след това войската си заминава за Пазарджик. Тогава хората се връщат, събират месото и го разделят да си го доваряват у дома.“ Тогава много от нашите лагеристи, като разбраха защо бай Атанас е искал да удари Иван Влайков, казваха на бай Слави поп Игнатов: „Да не беше спирал бай Атанас да увърти няколко лопати на Иван Влайков като е бил такъв командир.“ Но бай Слави казваше, че не е знаел за този случай.

Нормата беше да се изкопае от 3 до 6 кубика пръст и да се занесе на 35-40 метра с тарги. Имаше и колички. Когато таргите и количките не достигаха за всички да носят пръст, ние събличахме шинелите или куртките си и носехме с тях. Защото който не можеше да си изкара нормата, вечерта се лишаваше от хляб и чорба.

Работехме по три човека на групи. Един копае и товари, двамата носят. Подменят се на пет пренесени тарги – единят от носачите влиза да копае, а който е копал – излиза да носи. И така се подменяме докато изкараме нормата – 18 кубика за трима. Един ден към края на февруари 1950 год., само два месеца откакто бяхме въдворени, извикаха Гунча и го освободиха. Там работехме до есента, а после пак ни върнаха на острова, ходехме да изкореняваме върби, да сечем и да острим колове за доматите в зеленчуковата градина през лятото. От северната страна на острова имаше още два острова, които се казваха Малка бързина и Голяма бързина. Там пращаха лагеристи да сечат дървен материал. Един ден като да преминават пак отсреща 4 човека, лодката се пробила, защото беше много стара и те се удавиха. Никой не ги потърси повече. И аз съм преминавал с тази стара лодка и все е било на страх. Освободихме много декари земя от върби и дънери, после изораха местата и ги направиха ниви. Сееше се коноп, царевица, ечемик, овес, слънчоглед и други култури. Едно лято имаше засят един блок с дини. Там имаше един лагерист, пазач на дините, казваше се Колю Митев Василев от село Чокоба, околия Сливенска. Да беше куче нямаше да ни лае толкова, колкото беше лош той.

Ще разкажа един случай, който ще помня винаги. Отивахме един ден около 30 човека на работа в зеленчуковата градина. Минавахме край блока с дините. Там товареха ремаркетото с дини, което беше почти натоварено. Като подминахме около 300 метра, ремаркетото ни настигна с двама милиционери отгоре на дините. Имахме един колега лагерист, дребничък човек казваше се дядо Колю, доколкото си спомням беше от село Градище, Свиленградско, занимавал се е с овчарлък на село. Като ни подминаваше ремаркетото, той се затича след него и взема една голяма диня зад гърбовете на милиционерите. Всички помислихме, че те ще го видят и куршумът му не мърда. Но не го видяха! Ремаркетото като подмина доста, дядо Колю каза: „Колеги, сега ми е стигнало ръка да ви почерпя с диня. Спрете се да я срежем.“ Раздаде на всички по парче и ние ги изядохме с корите. Всички го благославяхме да си отиде жив и здрав.

Имаше една бригада сръбчета, около 40-50 човека. Чувал съм, че искали да избягат от Сърбия за Турция, но не искали да минат през Гърция, защото гърците ги връщали обратно за Сърбия. Те предпочели да минат през България нелегално, да заобиколят Гър-

ция и така в Турция. Но в България още по-зле, заловили ги по границата и от там – в лагера в Белене. Един ден на портала на втори обект милиционерите яли диня и хвърлили корите. Едно от сръбчетата излязло отвън до портала да вземе корите да ги изяде. Милиционерът го връща, а то се моли да вземе корите да ги изяде. Взема няколко кори, но часовият извиква други милиционери и го закарват в тяхното помещение. Като си излезна го видяхме да изхвърля корите зад помещението на милиционерите – не му дадох да ги изяде.

Сръбчетата не можеха да получават колети; много гладни бяха и те. Имаше един, казваше се Нинат. Работеше във фурната, само той имаше по-добър късмет. Друг сърбин, казваше се Гьоше, ходеше да проси от тия, които получаваха колети. Някои домашни като пращат колет не се съобразяват да не слагат в него варено пиле, защото колетите се бавят по две седмици най-малко, та пилето се е вмирисало и е развалило целия колет. Този, на когото е колетът, го изхвърля, а Гьоше се чувства щастлив да го вземе и почва го яде. Някои си правеха шега и го питаха: „Гьоше, днес колко колета получи?“ А той, устата му пълна, и само с пръсти показва един, два или повече.

Имаше и една бригада, около 30 момчета, от Гърция. Доколкото ги разбрах, те са били все войничета. С взводния им командир, също младо момче, се запознахме по следния начин. Аз бях получил колет и го нареждах в куфара си. Командирът им така жално ме гледаше, че му дадох едно парче сухар и едно парче сланина. Той ги взе и сълзите му почнаха така силно да текат, че не можа да ми каже даже „благодаря“, но аз го разбрах. Казваше се Христинис Котридис. Баща му е бил генерал Котридис, командир на Солунския гарнизон. Той знаеше добре да говори български. Ние с него после станахме добри приятели. Разправяше ми как са ги пленили и са ги прекарвали в България. Когато са се водили боевете в Гърция на планините Вичи и Грамос от гръцките партизани с генерал Маркос и гръцката армия, те са били там. Гръцкото правителство изпраща един самолет над тези планини да пусне афиши и да предупреди партизанските командири да освободят старите хора, жените и децата, които били насилно изкарани от селата и закарани в балкана, а партизаните говорели, че народът е с тях. Като не ги освободили до определеното време, правителствените войски настъпват от всички страни и партизаните започват да прехвърлят

старци, жени и деца в България. Тогава изпратили Христакис Котридис и неговия взвод с един камион да им преградят пътя към България. На един завой 5-6 човека от партизаните с картечница спират камиона, а те вътре не могат да се разгънат за бой. Накарват ги да си пуснат оръжието от камиона на земята, да слезат и да бутнат камиона в пропастта. След това ги докарват в България. След мъчителни разпити ги изпращат в Белене на острова. Една есен ни готвеха червен пипер от сорта „гороглед“, който е за сушене и се меле за запръжка. Той е с много твърда корица. Някои от нашите колеги като го яде и плюе твърдата корица на пипера, а гърчетата се блъскат по няколко момчета като пилета кой да вземе корицата от земята, за да я изяде. Така гладни бяха и те.

Ще ви кажа и друг случай на глад. Имахме един колега Димитър Петков Донов от село Грамада, околия Кулска, заедно с баща си, дядо Петко Донов. Те двамата в лагера, а семейството (жена му с двете малки деца и свекървата) изселено в село Воденичене, околия Ямболска. Колети Димитър не можеше да получава в никакъв случай и ловеше само водни змии и тях печеше и ядеше. На острова имаше много водни змии.

Друг случай, на който аз не съм очевидец, но колегите разправяха, за три циганчета лагеристи. Когато Велико Милиционера убива една лисица и я одират наши лагеристи, той взема кожата, а те вземат лисицата, изпичат и я изяждат. Лисица като се одере и муха не каца на нея, месото ѝ така изсъхва и почернява, а хората от глад и лисица ядоха. Друг случай: пак Велико хваща една дива котка с капан. Диви котки имаше много на острова. Нашите лагеристи му я одират, той взема кожата, а котката лагеристите дават скришно в кухнята да я опека готвачите. Тогава една група наши лагеристи я изяждат заедно с готвачите. Зная от тая група ядоха бай Кочо Бонев, Кирил Йосифов Попов, Иван Костов Стрехинов – Майора и други. Ще разкажа още един случай на голям глад. На някой може да се струва, че не е вярно, но аз и много мои колеги сме свидетели очевидци. Имаше един турчин от Провадийско, казваше се бай Осман, около шестдесет годишен. Хранеха с ечемик конете, които теглеха каруцата за снабдяването, а той не можеше да се смели всичкият в стомасите им, така че те го изхождаха на цели зърна. Бай Осман събираше испражненията на конете, измиваше ги с обилна вода и събираше ечемика. След това го вареше и го ядеше. Този бай Осман беше много лошо орисан човек. Закар-

ват ги една група на брега срещу щаба до Белене да товарят дървения материал, който сечахме на острова, за да го изпратят по Дунава в Добруджа за тамошните лагери. Бай Осман пада отзад на понтона в Дунава, но един от лагеристите, казваше се Карабалиев от село Любеново, околия Старозагорска, бързо се съобразява и скача в предната част на понтона. Водата докарва бай Осман, той го хваща за гърба на дрехата и го спасява. После рано през пролетта, не помня кой месец беше, спяхме на първи обект в една барака. Бай Осман спеше на горния нар в ъгъла. До него спеше едно момче със силно разстроени от Държавна сигурност нерви и какво го е доядяло на бай Осман, не можахме да разберем. През нощта бай Осман слиза от нара и излиза отвън по малка нужда. Като се връща, това момче слезнало до печката, взело едно дърво, удря го в главата и той пада до печката. Разбудихме се всички в бараката, завикахме на часовия милиционер да дойде лекарчето (и той беше лагерист, казваше се Колно, някъде беше от Ломските села). Дойде, но няма никакви лекарства, а ударът е бил много силен и му е спукал черепа. На сутринта го натовариха на ремаркетото, за да го закарат в болницата в Свищов, но той още до брега починал. Тогава всички си викахме, че когато на човек му е писано да не се завърне у дома, може много да пати, но каквото е писано това ще стане. Така загина бай Осман от Провадийско. Имаше друго едно момче, казваше се Ангелчо Желязков от село Черноок, Провадийско. Той знае бай Осман точно от кое село е.

Една пролет, март или април, не мога добре да си спомня годината 1951 или 52 год. беше, имаше много лош грип. И аз четири денонощия кашлях непрекъснато до повръщане. Лекарства нямаше никакви. Ние бяхме много слаби и изтощени от работа и от глад. Този грип много хора изпрати на остров Щурчето. Там ги погребваха тогава...

Една група строители ходеше на северния бряг на острова срещу остров Бързина, строяха постройка за гранични войски. Групата ходеше без охрана и им беше казано да се движат заедно и никой да се не отделя в страни. На връщане от строежа след работа към втори обект Иван Йондев от Кюстендил се отбива малко в страни от групата по нужда и един войник го убива. Този войник беше много лошо настроен срещу лагеристите. Ходеше и той да бие лагеристите. Името му беше Перчемлиев...

Докараха един старец от Плевен на 83 години, казваше се дядо

Аспарух. Ние, по-младите, му казвахме „Комсомолчето“. Както го разбрахме, той не е бил женен през своя живот и нямаше кой да му изпраща колети с храна и дрехи. Зимата беше много студена. Снегът беше около 40 сантиметра. Като станехме сутрин и ни строяха на плаца, ние го отгъквахме и той стана на дебела кора лед. На охраната правеше удоволствие да ни гони по леда. Ние, по-младите, както и да е, а старците много се плъзгаха и падаха. Една сутрин дойдоха някакви началници от София. Строица ни на леда и почнаха да ни преброяват. Броят по бригади и записват, отиват в милиционерското помещение на топло да смятат и пак се връщат, пак почват да ни броят. Бригадирите им рапортуват колко е бригадата по списък, колко са на лице, колко дневални има, колко работят в кухнята, колко болни има в помещенията и прочее. Доколкото разбрахме 6 човека не излизат по техните списъци. Така броенето продължи до обед. Всички премръзнахме от студ. Най-после дойдоха и казаха: „Дневални, болни, от кухня, от фурна – всички да дойдат в строя“. Дядо Аспарух болен го довлякоха по леда с одеалото му и го оставиха пред неговата бригада. И докато дойдат до неговата бригада да я преброяват, хората от бригадата почнаха да викат „Умря. Умря“. Дядо Аспарух умря на леда пред бригадата и умрял го преброиха...

Това беше през август месец. Бяха разрешили на всички лагеристи да пишем до домашните си да дойдат на свиждане за 9.09.1950 год. (6 годишнина от комунистическия преврат). Но един неделен ден преди свиждането половината от коларите пратиха да взят боб за вършачката, а другата половина, в която бяхме и ние с дядо Колю, ни оставиха да се изперем, да си кърпим дрехите, да се избърснем, да се измием. Това много време не ни беше разрешавано. След като си свършихме всичко, дядо Колю ми каза: „Получил съм колет и са ми пратили мед (той имал много кошери пчели). Да видим как да си вземем от ярмата на воловете и да си сварим в канчетата за храна по малко качамак и да го ядем с мед.“ Ние влезнахме в сетия с коноп блок под една върба, запалихме си огън. Но милиционерът, който беше охрана на тия лагеристи, които вършееха боба, в момента бил на купата, където трупаха овършания боб и като видял пушека под върбата, дойде при нас. Още от десетина крачки стреля над нас във върбата и викна: „Какво правите тука?! Сега ще ви избия!“ Милиционерът се казваше Стефан. Ние го ударихме на молба. Той като видя какво правим, нака-

ра ни да загасим отъня и да вземем канчетата. Закара ни в бараката, където беше багажа, да си вземем всичко, а после ни закара на I обект пред милиционерското помещение. Там ни вкарваха един по един на „съвет“. От този „съвет“ аз получих две хернии. Едната оперирах след като си излезнах, а другата така си нося и сега. Защото когато „съветваха“ някого, ритаха най-много в корема и отзад по бъбреците. А след добрия „съвет“ попитаха в щаба на брега на Белене какво да ни правят. Закараха ни на I обект в дисциплинарното отделение за един месец да работим тухли. Сутрин ставахме един час по-рано от другите лагеристи и вечер се връщаме един час по-късно. Храната беше наполовина черпак чорба и 360 грама хляб. Работехме без почивка през деня, само на обяд 15 минути почивка да се нахраним. Там бяхме голяма група наказани. Като отивахме сутрин и като се връщаме вечер от тухларната ни караха да пеем една песен „Ние сгрешихме пред народа“. Имаше един стих „Напред с Георги Димитров“, а ние пеехме „Напред с Ге Ме Димитров“. Само това знаех от тази песен. На милиционерите като не им хареса, че не пеем силно, ни връщаха обратно около 100-200 метра и отново да пеем силно. Най-много ни връщаха милиционерите циганчета. Единият беше Иван Панков от село Горна Студена, Свищовско, а другият, по-черен, който му беше зет или шурей.

На 9.09.1950 год. жена ми, детето и чичо ми, възрастен 80-годишен човек, идват на свиждане, но в списъка моето име е задраскано, защото който е в дисциплинарно отделение се лишават от свиждане. Имаше и други като мен, лишени от свиждане. Домашните ни ходили заедно да се молят на началника да разреши свиждане. Казваше се майор Ангел Куртев. И тогава, след обиди и конфузии на домашните, чак вечерта след работа на фенер ни закараха на брега при щаба, та се видяхме с тях за 10 минути. Толкова беше разрешил началникът и това беше свиждането. После вече забраниха всякакви свиждания докато се ликвидира лагерът...

В градината имаше един градинар – цивилен от с. Деков, Свищовско, казваше се бай Юрдан. Един ден като отивахме на работа на градината и вървахме по пътя, той какво беше намразил един лагерист, не мога да зная, но така го биеше с тояга като вървахме, че на човека му посиняха месата. На другото лято дойде един друг надзирател, казваше се Йонко, беше от Горнооряховско. Отначало беше много мълчалив, само гледаше, не думаше нищо, а като се

мина малко време започна да бие и да тормози хората, да ги наказва, да не си му отпреди. Не съм очевиден, но съм чувал, че има и убити от него хора когато докараха затворниците. Наказваше хората като се приберат от работа: изкара ги на плаца, накара ги да си съблекат дрехите, да останат само по гашета и каже да стоят мирно и да ги хапят комарите. А комари се натрупват по тях цели рояци. Наказва ги да стоят 5 минути без да мърдат. Като мръдне някой, увеличава минутите на 6, на 7 минути и повече, ако може да се издържи, докато най-после човекът припадне на земята, а после цяла седмица е обринат от сърбеж. Това беше едно от неговите жестоки наказания...

След като излязох от лагера, започнах да работя на различни места дето намеря работа. Работих в Сливен и случайно се запознах с доктор Георги Петров Порязов, който е родом от село Межда, Ямболско. Тогава аз го запитах какво прави дядо Петър Порязов, баща му, с когото съм бил заедно в лагера. Той ме погледна и ми отговори мъчително, че е починал. Попитах го кога, а той ми каза, че е починал на седемнадесетия ден откакто е излезнал. Аз се учудих – той беше държелив и здрав, от какво е починал? Той ми каза, че с голяма мъка е издържал да може жив да се прибере до дома си. Много наши колеги като ги освобождаваха от затворите или от лагерите, така ги натъртваха, че като ги освободят да не могат да живеят дълго. Докторът ми каза: „Аз съм лекар, имах голямо желание да помогна на баща си, но не можах...“

Имаше двама партийци от моето село, Драгия Драгиев Влаев и Стоян Костов Кабаков, които са викали моята жена и са я карали да се откаже от мен, защото няма вече да ме види. Но жена ми излезнала упорита и не ги послушала. И до сега си живеем живо и здраво. И такива номера правеха и много семейства развалиха...

Когато бяхме в ръцете на нашите джелати, те си правеха удоволствие с назе как да ни измъчват да признаваме разни несъществуващи обвинения, в които те ни обвиняваха. Едно от тези измъчвания беше да сложи белезниците на ръцете, та да не можем да се защитаваме и като ни хване с едната ръка за косата, издърпва главата назад, за да ни се открие гръкляна и започва с другата ръка да ни удря по гръкляна. На това те му казваха с, „саблен удар“. Говоря за себе си, цял живот аз чувствам болки в гърлото при хранене и това ми напомня за „доброто“ тоталитарно време...

Кучето свидетел

В Казанлък, на главната улица, от градския площад на юг към Арсенала, живееше бай Христо Чешмеджиев. Помня го строен мъж, около 70 годишен, с чисто бяла коса и с бели големи мустаци, облечен в брич и високи обуца с навивки до колената и палто в светло-зелен цвят. На кръста със запасан патрондаш и на рамо с ловна пушка. Беше страстен ловец и имаше голямо ловно куче, винаги с него. Когато дойде 9.09.44 год. арестуваха сина му Атанас, който е бил някакъв чиновник в полицията. През време на ареста бай Христо ходел до ареста да носи храна на сина си. И кучето било с него. Видяло, че Атанас е там и започнало да ходи от дома до участка, където бил задържан Атанас.

Атанас си обичаше кучето и си играеше с него. Когато бях и аз там ученик с други съученици и ние си играехме с кучето, защото живеех срещу двора на Чешмеджиеви. Когато заседава Народния съд и осъждат Атанас Чешмеджиев на смърт, бай Христо е бил там заедно с кучето – той без него не ходеше никъде. Като връщат осъдените от околийското управление в участка, кучето също отива и се добира до тях. Атанас го погалва, а то остава отвън, но не се връща у дома. Като се стъмва натоварват осъдените на закрит камион и той потегля към село Овощник (старото му име е с. Имишлери). Там има минерални бани. От там към с.Ръжина, към с.Горно Градище и към село Бузовград (старото му име е Армаганово). От там свиват надясно право на север по шосето за Казанлък и минават моста на река Тунджа. Няколко стотин метра в ляво от шосето на запад са казанлъшките гробища. Камионът се отбива в ляво под гробищата и спира там. През това време кучето е тичало след камиона и то отива там. Било е около 10-11 часа през нощта. Имало е изкопан трап (гроб). Започват да снемат осъдените жертви и ги карат да застават един по един до гроба, застрелват ги и те падат в гроба. Кучето наблюдавало всичко това и вижда, че и Атанас го убиват там. Като ги избиват заравят гроба, а останалата много пръст я разпръскват наоколо. Камионът с убийците си заминава, а кучето започва да рови на гроба, да прави дупка, но пръстта е прясна, неслегната и се засипва.

По съмване кучето се отказва да рови и се отправя за дома към бай Христови. Дворът беше заграден с дувар и имаше голяма двой-

на дъсчена порта. Къщата беше навътре в двора, на около десетина метра от портата. То почва да лае и да скимти, бай Христо го чува и отива да му отвори. Кучето отива до бай Христо и се връща към улицата няколко пъти – само не може да говори. Бай Христо тръгва след него, то го завежда право на гроба и пак почва да рови, но пръстта се събаря. Бай Христо разбира, че там са избити осъдените на смърт от Народния съд. И от тогава на гроба имаше винаги цветя. Имаше поставени пазачи да не пушат да се ходи до гроба, но хората ходеха да слагат цветя и да видят гробът къде е. Още на другия ден кучето откри гроба. Това, че кучето беше живият свидетел, го знаеше целия град Казанлък ...

Тука искам да напиша имената на мои колеги лагеристи, с които сме били на лагера на остров Персин при село Белене. На някои помня целите адреси, на някои малкото име, на други фамилието. Затова моля, ако някой от читателите констатира някоя грешка в някое име или в адреса, да ми прости, това можах да си припомня след 45 години и на 75 годишна възраст.

1. Аз, Куни Генчев Кунев, с. Събраново, Новозагорско.
2. Радия Митев Дичков, с. Събраново, Новозагорско.
3. Господин Митев Динев, с. Събраново, Новозагорско.
4. Минчо Георгиев Нейков гр. Стара Загора.
5. Къни Петков Чамов, с. Бенковски, Старозагорско.
6. Димитър Иванов, полковник, бивш командир на III преносим полк гр. Сливен, от гр. София.
7. Андрей Велев Иванов от Габрово, бивш ревизор в предприятие „Петрол“.
8. Дядо Петко Папазов, шивач от Габрово.
9. Христофор Стоманияков от Габрово.
10. Дядо Петър Банов от Свиленградско.
11. Минко Райковски, адвокат от гр. Троян.
12. Мънко Колев Бакърджиев от Троянско, убиха го.
13. Иван Самсонов от Стара Загора, имал кожарска фабрика.
14. Таню Славов Танев, с. Драгановец, Търговишко.
15. Петко Ценов от с. Игнатица, Врачанско, живее в София, помощник локомотивен машинист огняр.
16. Крум от Кюстендилско, живее в София, сервитър в английското посолство преди 9.IX.1944 год.

17. Димитър Якимов от Габрово, живее в София, имал тъкачна фабрика
18. Димитър Стоименов Грънчаров с.Осиково, Неврокопско.
19. Иван Георгиев Пандиев от с.Враня, Санданско.
20. Иван Паланков, имал дърводелска фабрика, от Банско.
21. Николай Кравченко, белогвардеец, от гр.Бургас.
22. Сизякин, белогвардеец, счетоводител.
23. Георги Панчев Славов от Стара Загора, имал предачна ф-ка в гр.Златен дол.
24. Никола Плосков, аптекар от Стара Загора.
25. Стефан Кюмюрев от Стара Загора.
26. Червен Генчо от Стара Загора.
27. Стефан Дервенеца, собственик на хан от Стара Загора.
28. Петър Тошев, собственик на хан от Стара Загора.
29. Колю Бацоолу от Стара Загора.
30. Минчо Петров Дръндаревски, адвокат от Стара Загора.
31. Никола Топалов от с.Змеево, Старозагорско.
32. Иван Луков, брат на генерал Луков, от Стара Загора.
33. Христо Маринов и
34. Петър Маринов, братя, собственици на фабрика „Мебел“ от Стара Загора.
35. Андончо от с.Любеново, Старозагорско.
36. Карабалиев с.Любеново, Старозагорско.
37. Петър Минев Влаев от Стара Загора.
38. Нуню Гянев Марков, с.Богомилово, Старозагорско.
39. Дядо Тодор Иванов от с.Михайлово, Старозагорско.
40. Златан, с.Малка Верея Старозагорско.
41. Иван Чернев, с.Оряховица, Старозагорско.
42. Тончо Шиваров с.Оряховица Старозагорско.
43. Стоян Поп Игнатов, с. Оряховица, Старозагорско.
44. Слави Поп Игнатов, с. Оряховица, Старозагорско.
45. Димитър Поп Игнатов, с.Оряховица, Старозагорско – братя.
46. Иван Янков Тишалов, с.Бял извор, Старозагорско.
47. Вълчо Георгиев, с.Белчево, Старозагорско.
48. Генерал Грозданов, командир на 8-ма дивизия Стара Загора.
49. Генерал Гочев, началник военни заводи Сопот, от Стара Загора.
50. Стоян Колев, с.Плоска могила, Старозагорско.
51. Иван Михайлов от гр.Казанлък.

52. Жорж Бернаби Кейн, гр.Казанлък.
53. Илия Свинята, гр.Казанлък.
54. Тончо Петков Тончев, гр.Казанлък.
55. Инженер Радулов, гр.Казанлък.
56. Иван Бонев Войводов, с. Овощник, Казанлъшко.
57. Ради Христов, гимназиален учител от Чирпан.
58. Маню Генов Манев от Чирпан.
59. Христо Илиев Генов от Чирпан.
60. Янко Илиев Генов от Чирпан – братя.
61. Йовчо и
62. Манол – братя от Чирпан.
63. Станчо Петков, учител от Чирпан.
64. Дядо Петър Колачев от Чирпан.
65. Иван Танев от с.Свобода, Чирпанско.
66. Иван Кантонера от с.Яворово, Чирпанско.
67. Желю Колев Бодуров, с.Винарово, Чирпанско.
68. Руси Гьонев Коев от Винарово, Чирпанско.
69. Бай Калчо от с.Омурово, Чирпанско.
70. Д-р Иван Балев, с.Павел баня, Казанлъшко.
71. Нейчо Тотев Нейчев, с.Загорци, Новозагорско.
72. Игнат Танев Игнатов, с.Стоил Войвода, Новозагорско.
73. Гани Димитров, с.Любенец, Новозагорско.
74. Диню Даскалов, с.Любенова махала, Новозагорско.
75. Пею Бахаров, с.Любенова махала, Новозагорско.
76. Иван Въжара, с.Любенова махала, Новозагорско.
77. Иван Сандев, с.Пет могили, Новозагорско.
78. Диню Митев, с.Бял кладенец, Новозагорско.
79. Стоян Донев, с.Млекарево, Новозагорско.
80. Диню Калчев, с.Млекарево, Новозагорско.
81. Митко Шивача, с.Млекарево, Новозагорско.
82. Дядо Драган Душков, с.Пъдарево, Новозагорско.
83. Диню Божилов Колев, с.Конево, Новозагорско.
84. Тодор Кадийски, с.Конево, Новозагорско.
85. Къни Бозуков, с.Конево, Новозагорско.
86. Тоню Събев, с.Младово, Новозагорско.
87. Георги Майора, с.Младово, Новозагорско.
88. Кирчо Попов, с.Съдиево, Новозагорско.
89. Дядо Стефан, с.Кортенски бани, Новозагорско.
90. Дядо Христо, с.Кортенски бани, Новозагорско.

91. Дядо Сребрю, с.Кортенски бани, Новозагорско (ял някакви гъби, отрови се и почина на острова).
92. Дядо Влайчо Гледача, с.Конево, Новозагорско.
93. Д-р Диню Гочев, гр.Раднево.
94. Продан Петков, с. Овчарци, Новозагорско.
95. Гочо Бенишев, адвокат, гр.Гълъбово.
96. Иван Димов Кирчев, гр.Гълъбово.
97. Тома Иванов, с.Романя, Старозагорско.
98. Колю Патронов, с.Асеновец, Новозагорско.
99. Георги Петров Патронов, с.Асеновец, Новозагорско.
100. Поп Ламбо, с.Кортен, Новозагорско.
101. Димитър Фералиев, с.Биково, Новозагорско.
102. Стоян Петров, с. Питово, Новозагорско.
103. Ганчо Кръстев, с.Езерово, Новозагорско.
104. Бай Малчо с.Дядово, Новозагорско.
105. Станчо Пирлов, с.Радево, Новозагорско.
106. Иван Белев, с.Езерово, Новозагорско.
107. Димитър Хаджиев, с.Детелина, Новозагорско.
108. Иван Христов Хаджиев, с.Детелина, Новозагорско.
109. Димитър Желязков, с.Новоселец, Новозагорско.
110. Мартин Димитров Мартинов, с.Едрено, Новозагорско.
111. Стоян Чапразов, с.Плоска могила, Старозагорско.
112. Желю Динев, с.Сърнево, Старозагорско.
113. Колю Дочев, с.Крива круша, Новозагорско.
114. Стоян Панчев, търговец, Нова Загора.
115. Кочо Бонев, агроном, Нова Загора.
116. Георги Чавгов, адвокат, Нова Загора.
117. Коста Панов, Нова Загора.
118. Димитър Ванков от Добруджа.
119. Асен Николов Вълчев от Добруджа.
120. Коста Костов Людцканов, с.Било, Балчишко.
121. Дядо Вълчан Тодоров Вълчанов, гр.Шабла.
122. Асен Паянтов от Силистра и
123. Димитър Паянтов от Силистра – братя.
124. Поп Стефан Нинчев, гр.Балчик.
125. Велико Тодоров Табаков, гр.Каварна.
126. Михаил Тутов и брат му от с.Бдинци, Провадийско.
127. Колю Хаджиев от гр.Провадия.
128. Марко Йорданов Марков, с.Плачидол, Добричко.

129. Ангелчо Желязков, с.Черноок, Провадийско.
130. Бай Осман – убиха го – Провадийско.
131. Миролоб Игнатов Карагитлиев от Разград.
132. Йордан Джабаров, агроном, гр.Разград.
133. Дядо Петко Стоянов, с.Морава ,Омурташко.
134. Бай Милан от гр.Омуртаг.
135. Стефан Момчев, гр.Исперих.
136. Дядо Христо Стоянов, министър на вътрешните работи от кабинета на Стамболийски, от гр.Шумен.
137. Хаджи Атанас Попов от гр.Варна.
138. Недко Ботев от София.
139. Андон Костов, бивш фелдфебел от гр.Русе.
140. Дядо Нено Гергинов, гр.Варна.
141. Дядо Иван Чернев, с.Ябълково, Варненско.
142. Алтъпармаков, ветеринарен лекар от гр.Котел.
143. Иван Михайлов Калошев, с.Бероново, Котленско.
144. Поп Георги Божилов Овчаров, с.Антоново, Омурташко.
145. Ненко Гатев, с.Конево, Търговишко.
146. Бай Атанас, с.Менгишево, Търговишко.
147. Петър Евтимов, с.Златари, Омурташко.
148. Геро Казаков, с.Осмар, Преславско.
149. Геро Папазов, гр.Преслав.
150. Енчо Цанев, с.Царев брод, Шуменско.
151. Васил Маринов Бърнев, с. Риш, Шуменско.
152. Боян Ненков Поплазаров, с.Лилек, Търговишко.
153. Тодор Сапунджиев, ул.,„Янтра“ № 3, гр.Търговище.
154. Минчо Панов, гр.Търново.
155. Сашо Найденов, гр.Търново.
156. Рачо Домузчиев, с.Вишовград, Горнооряховско.
157. Георги Димитров, с.Поликрайще, Горнооряховско.
158. Дачо от Горнооряховско.
159. Нестор от Горнооряховско.
160. Иван Кючуков, агроном, гр.Елена.
161. Ради Господинов, с.Богданово, Новозагорско.
162. Бай Петър, адвокат от гр.Ловеч.
163. Дядо Марко Пенчев, с.Страхилово, Свищовско – ятак на партизаните, народен представител от БЗНС (н.п.), починал партизанин в къщата му, заровил го е в двора си, за да не издаде партизаните.

164. Димитър Калъпишев, с.Морава, Свищовско.
165. Недялко Василев Попов, с. Алеково, Свищовско.
166. Дядо поп Тодор, с.Мечка, Свищовско.
167. Дядо Колю Алексиев от с.Белене, Свищовско – народен представител от БЗНС (н.п.).
168. Петко Дженкаров, с.Деков, Свищовско.
169. Апостол Димитров, с.Деков, Свищовско.
170. Апостол Ангелов Апостолов, баща, с.Деков, Свищовско.
171. Ангелчо Апостолов Ангелов, син, с.Деков, Свищовско.
172. Ячо Хлебаров, гр.Плевен.
173. Васката, счетоводител, гр.Плевен – беше колар в лагера.
174. Кръстю Стоев Есапов, гр.Плевен.
175. Дядо Аспарух, почина на острова, гр.Плевен.
176. Иван Гинчев, с.Обнова, Плевенско.
177. Юрдан Ганков, с.Българене, Плевенско.
178. Петър Антонов, Ловешко.
179. Нейко Иванов Гинев, с.Български извор, Тетевенско и брат му
180. Вуто Иванов Гинев с.Български извор, Тетевенско.
181. Петко Димитров Петков с.Български извор, Тетевенско.
182. Банчо Петков Банчев с.Български извор, Тетевенско.
183. Дочо Нешев с.Голяма Желязна, Тетевенско.
184. Бай Къню, кръчмар, Тетевенско.
185. Неко Недялков, убиват майка му, от Ловешко.
186. Дядо Недялко Атанасов, министър, от Плевенско.
187. Райчо Стоянов Марков, гр.Разград.
188. Куню Гатев, с.Омарчево, Новозагорско.
189. Д-р Ненов, гр.Ямбол.
190. Панайот Султанов, гр.Ямбол.
191. Иван Търпанов, гр.Ямбол.
192. Георги Иванов Докторов, с.Козарево, Ямболско.
193. Динко Тодоров, с.Саранско, Ямболско.
194. Христо Хитрев, с.Ханово, Ямболско.
195. Минчо Белчев, с.Сламено, Ямболско.
196. Дядо Петър Порязов, с.Межда, Ямболско.
197. Величко, с.Крумово, Ямболско.
198. Атанас Ингилизев, с.Генерал Инзово, Ямболско.
199. и синът му от с.Генерал Инзово, Ямболско.
200. Кабаков, Ямболско.

201. Димитър Петров Балчев, с.Драмата, Ямболско.
202. Иван Георгиев Тодоров, с.Езерово, Новозагорско.
203. Калчо Велев Господинев, с.Трън, Старозагорско.
204. Калчо големия, учител, с.Трън, Старозагорско.
205. Дядо Сребрю, с.Ягодово, Пловдивско.
206. Коце Андонов Пашев, с.Ягодово, Пловдивско.
207. Дядо Ненко, с.Бозаджий, Сливенско.
208. двамата братя Калови, фабриканти, гр.Сливен.
209. Кутю Кебеджиев, бивш офицер, гр.Сливен.
210. Дядо Рачо Цанев, бивш член на ЦК на БКП, гр.Сливен.
211. Иван Славов, с.Тополчани , Сливенско.
212. Васката, с.Тополчани Сливенско.
213. Драгия, с.Блатец, Сливенско.
214. Денно Георгиев, с.Самуилово, Сливенско.
215. Колю Митев Василев, с.Чокоба, Сливенско.
216. Стефан Шейретов, гр.Бургас.
217. Симеон Матров, гр.Бургас.
218. Тодор Якимов, гр.Бургас.
219. Страти Димитров, с.Ново Паничери, Бургаско и брат му
220. Магриот Димитров, с.Ново Паничери, Бургаско.
221. Стойчо Трошанов, с.Харман, Бургаско.
222. Желю Елкенов Големия, с.Българово, Бургаско.
223. Желю Елкенов Малкия, с.Българово, Бургаско.
224. Илия Петров Чората, с.Българово, Бургаско.
225. Дончо, кмета на с.Каблешково, Бургаско, родом от Павел баня.
226. Ангел Коларов, гр.Пловдив.
227. Диню Куртев, с.Белозем, Пловдивско.
228. Дядо Тексим, турчин, гр.Пловдив.
229. Георги Запрянов Гълъбов, с.Априлово, Пазарджишко.
230. Кирил Дишков, с.Карабунар, Пазарджишко.
231. Георги Добрев, с.Динката, Пазарджишко.
232. Атанас Тилев, с.Черногорово, Пазарджишко.
233. Коце Захаринов, с.Звъничево, Пазарджишко, и брат му
234. Иван Захаринов, с.Звъничево, Пазарджишко.
235. Дядо Атанас Бардуков, гр.Пловдив.
236. Дядо Устабашиев, гр.Пловдив.
237. Иван Попниколов Попгерев, с.Капитан Димитриево, Пещерско.

238. Илия Попниколов, с.Балдево, Неврокопско.
239. Борис Попниколов, с.Балдево, Неврокопско.
240. Юрдан Попниколов, с.Балдево, Неврокопско.
241. Иван Попниколов, с.Балдево, Неврокопско – четирима братя.
242. Георги Андонов, с.Ракитово, Пещерско.
243. Вълчо Донеv, с.Златосел, Пазарджишко.
244. Бай Желю, с.Златосел, Пазарджишко.
245. Иван Петков Грозданов, с.Биволаре, Пазарджишко.
246. Ралчо Павлов Станев, гр.Панагюрище.
247. Никола Луков Еров, гр.Панагюрище.
248. Иван Ендеров, Панагюрско.
249. Станчо Карпаров, с.Бъга, Панагюрско.
250. Любен Гюмнеров, гр.Пазарджик.
251. Любен Боянов, убит, гр.Пазарджик.
252. Никола Христов Стрински, с.Долна баня, Ихтиманско.
253. Видол Богунски, с.Секирово, Пловдивско.
254. Букурешлиев, София.
255. Зелков, стреляха го в ръката, София.
256. Стоян Божков, кв.Слатина, София.
257. Стойне Мънгов, кв.Слатина, София.
258. Христо Георгиев, тухлар, кв.Орландовци, София.
259. Цвятко Груйкин, стругар, кв.Лозонец, София.
260. Латин Петров Божилов, с.Гниляне, Софийско.
261. Григор Николов Данов, с.Мрамор, Софийско.
262. Боян от с.Житен, Софийско, почина в лагера.
263. Бай Стефан от Мрамор, Софийско.
264. Димитър Георгиев Илчев, София.
265. Методи Пачеджиев от София.
266. Тодор Кънев Лалчев, адвокат от София.
267. Д-р Атанас Москов от София.
268. Стойчо Мушанов, министър от София.
269. Серги Златанов от София – получил смъртна присъда с процеса на д-р Г.М.Димитров.
270. Генерал Иван Вълков, министър от София.
271. Александър Гиргинов, министър от София.
272. Петър Божинов от София.
273. Новкиришки от София.
274. Вангел Горов, с.Яворово, община Родопи, Асеновградско.
275. Александър (Сашо) от София – заловен десет години след

- 9.IX.44 год. в Бачковския манастир, осъдиха го на смърт в процеса „по дирята на безследно изчезналите“
276. Кирил Йосифов Попов, адвокат от София.
  277. Михаил Найденов Белев, с.Беренде извор, Годечко.
  278. Нено Шумков от София, секретар на министър Гиргинов.
  279. Вълко Митев от Арловско.
  280. Христо Каркъмов, адвокат , с.Дъбене, Карловско.
  281. Димитър Вълков Цолев, с.Дъбене, Карловско.
  282. Георги Тодоров Стоянов, с.Средогрив, Белоградчишко.
  283. Анто Живков Боцановски, с.Долни Лом, Белоградчишко.
  284. Коста Йосифов Тонин, с.Чупрене, Белоградчишко.
  285. Георги Пунчев, с.Рабиша, Белоградчишко.
  286. Иван Илиев, с.Макреш, Белоградчишко.
  287. Колю Митев Спасов, с.Гюргич ,Белоградчишко и брат му
  288. Пенко Митев Спасов, с.Гюргич, Белоградчишко
и синът му
  289. Юрдан Пенков Спасов, с.Гюргич, Белоградчишко.
  290. Мито Иванов Вешки, с.Грамада, Кулско.
  291. Петко Димитров Донов, с.Грамада, Кулско и сина му
  292. Димитър Петков Донов, с.Грамада, Кулско.
  293. Бай Иван от с.Грамада, Кулско.
  294. Вько от с.Грамада, Кулско – бяха 10 човека, на другите
имената не си спомням.
  295. Цоко Стефатов Гергов от Кулско.
  296. Станислав Миланов Богданцалиев от гр.Кюстендил.
  297. Любен Монеv, шофьор от гр.Кюстендил.
  298. Христо Колев Йорданов от гр.Кюстендил, интербригадист
от Испания.
  299. Димитър Шишков, авиатор от гр.Кюстендил.
  300. Иван Йондев, убиха го, от гр.Кюстендил.
  301. Стойчо Бегоv, с.Лешко, Благоевградско.
  302. Мурад Ходжев, с.Ерма река, Златоградско.
  303. Иван Стоянов от Благоевградско.
  304. Мазнев от Кюстендилско.
  305. Нейко Гинев, имал маслoбойна, от гр.Харманлий.
  306. Теню Иванов Лесингеров от гр.Симеоновград.
  307. Георги Димитров от Хасково.
  308. Иван Ставрев Карабашев от Свиленградско.
  309. Евтим от с.Върба, Свиленградско.

310. Дядо Колю от с.Градище, Свиленградско.
311. Георги Аргиров от Свиленградско.
312. Дядо Сребрю от с.Щит, Свиленградско.
313. Младия Сребрю от с.Щит, Свиленградско.
314. Ставри от с.Щит, Свиленградско.
315. Георги Костадинов от с.Оряхово, Свиленградско.
316. Атанас Делчев от с.Оряхово, Свиленградско.
317. Стоян от с.Оряхово, Свиленградско – бяха 10 човека, но на другите не си спомням имената.
318. Борис Угаров от гр.Бургас.
319. Юсеин Хасъмоолу Байдар от с.Гермав, околия Битлис, турски Кюрдестан.
320. Сами Арифов Агушев от с.Могилица, Смоленско и брат му
321. Мехмед Арифов Агушев от с.Могилица, Смоленско.
322. Стоян Далаклиев от с.Вълчитрън, Плевенско.
323. Христо Райков от Габрово – имал две фабрики за платове – едната в Габрово, другата в Сливен.
324. Зет му на Христо от гр.Елена, на когото името съм забравил.
325. Марин Желев Йорданов от с.Смядово, Шуменско.
326. Румен Пенков от с.Злокучен, Шуменско.
327. Бай Димитър, даракчия, от с.Злокучен, Шуменско.
328. Певтичев, адвокат от Първомай.
329. Нарцис Йорданов Смилков от с.Любимец, Свиленградско.
330. Стойчо Миленков, партизанин, БЗНС (н.п.), гр.Брезник.
331. Бай Геро, работил в пощата, от гр.Трън.
332. Генерал Крум Лекарски от София.
333. Генерал Тошев от София.
334. Подполковник Марин Диков, командир на танкова бригада, от София.
335. Васил Борисов Майсторов от с.Драгоево, Преславско.
336. Стоян Жеков, гр.Хасково
337. Драгар Гоцев, от Трънско.
338. Димитър Янев Алабачки от с.Проваденица, Радомирско.
339. Идаки от с.Проваденица, Радомирско.
340. Анане Ортакчийски от с.Кондофрей, Радомирско.
341. Асен Лещов от с.Новачене, Никополско.
342. Михаил Цилев, с.Асеново, Никополско.
343. Кирил Иванов Керифейски, с.Малорад, Оряховско.
344. Димитър Турмаков, съдия, с.Ставерци, Плевенско.

345. Дядо Колю, имал хотел в София от с.Ставерци, Плевенско.
346. Тодор Корфов от София.
347. Ангел Балтин от Белоградчишко.
348. Иван Йотов Стойков, с.Бежаново, Луковитско.
349. Рашко Димитров Стоянов от с.Горна Студена, Свищовско.
350. Китан Спиридонов Христов от с.Горна Студена, Свищовско.
351. Никола Бронзов от София, почина на острова, кмет на София след 9.IX.1944 год.
352. Димитър Чардаков, гр.Перник.
353. Евгени Албошкин, от София.
354. Вълко Митев Кавалджиев, с.Страджа, Ямболско.
355. Дичо Тодоров, с.Вълчидол, Провадийско.
356. Петър Миланов Киравски, с.Динково, Видинско.
357. Дядо Колю Ковачев, адвокат от София.
358. Слави Чапата, македонец, МВРО, от София.
359. Георги Димчев, македонец, МВРО, от София.
360. Петърчо, с.Радилово, Пещерско.
361. Поп Петър Борисов, гр.Твърдица.
362. Йохан Раушенберген, някъде от Делиормана.
363. Петър Сърбински от Кюстендилско и брат му
364. Асен Сърбински от Кюстендилско.
365. Васил, зет им от Кюстендилско.
366. Тома Филов Стоянов, с.Игнатица, Врачанско.
367. Марко Чиков, партизанин, БКП, от София.
368. Денчо Знеполски, партизанин, БКП, от Трънско.
369. Бай Атанас, учител, с.Метковец, Михайловградско.
370. Злати Гаргов, с.Мъглиж, Казанлъшко.
371. Дядо Петко Абесинеца от гр.Казанлък.
372. Бай Стойчо, с.Мухово, Ихтиманско.
373. Дамян Кирков, баща, с.Мърчево, Михайловградско.
374. Кирил Дамянов Кирков, сина му, с.Мърчево, Михайловградско.
375. Иван Балчев, с.Литаково, Ботевградско.
376. Савата, с.Осиковска Лъкавица, Ботевградско.
377. Цвятко Максимов, с.Брусарци, Михайловградско.
378. Любен Диков, интербригадист в Испания, с.Крамолин, Севлиево.
379. Иван Траянов от Пазарджишко.

380. Младен Ахчийски от София.
381. Георги Желязков с.Плодовитово, Чирпанско.
382. Дядо Коста Райчев, баща, с.Странско, Чирпанско.
383. Тончо Костов Райчев, сина му, с.Странско, Чирпанско.
384. Д-р Митев, анархист, от Михайловград.
385. Илия Стоянов Илиев, с.Кривабара, Врачанско.
386. Тодор Захариев Хараланов, с.Горски извор, Хасковско.
387. Неделчо Ушев, с.Добрич, Хасковско.
388. Драган Цончев Драгански, с.Голямо Железаре, Пловдивско.
389. Стоян Стойков Шопов, с.Дерманци, Луковитско.
390. Братко Цолов Братков, с.Извор махала, Кулско.
391. Дядо Никола Гичев от гр.Шумен.
392. Крум Славейков Василев от гр.София.
393. Александър Барон Гендович, почина на острова, гр.София.
394. Полковник Иван Стойчев Кевсизов, гр.Русе.
395. Полковник Иван Влайков, починал на острова, гр.София.
396. Стоманяков, прокурор от Габрово, живее в гр.София.
397. Стефан Мъндев, авиатор, от Бургас.
398. Стефан Обов, братов син на изменника Обов, гр.София.
399. Мончо Илиев, зъболекар от Стара Загора.
400. Петър Василев, ул. „Кочо Капитану“ № 4, Българско посолство в Белград.
401. Кънчо Славов, партизанин БЗНС (н.п.), с.Меричлери, Чирпанско.
402. Д-р Хашнов, гр.Бургас.
403. Дядо Петко Биязов, с.Каолиново, Разградско.
404. Тодор Лазаров, с.Цар Крум, Преславско и брат му
405. Иван Лазаров, с.Цар Крум, Преславско.
406. Генчо Тропчев, Горнооряховско.
407. Димитър Цветков, адвокат на Никола Петков, от София.
408. Бай Стефан, имал магазин за лагери, от Горна Оряховица.
409. Ванко Бояджиев, води сестра на Стамболийски, от София.
410. Павел Рогев от София.
411. Дядо Иван Русев, с.Опълченец, Чирпанско.
412. Юрдан Гочев, с.Обручище, Харманлийско.
413. Никола Босолов, Стара Загора.
414. Сава Киров, Разград.
415. Коста Славов Каракостов, с.Козарево, Сливенско.

416. Димитър Пенчев от Нова Загора, милиционерски началник, сега лагерист.
417. Велико Великовски от София, зет на дядо Недялко Атанасов.
418. Спас Найденов, София.
419. Димо Арабаджиев, с.Венец, Старозагорско.
420. Дядо Тодор Тарабанов от Харманли и брат му
421. Наум Тарабанов от Харманли
422. Дядо Георги Цветинчев от Неврокопско.
423. Ортодокси Талис, грък, от Пловдив.
424. Георги Текев от Нова Загора.
425. Иван Червенаков от Габрово.
426. Дядо Христо Станкин от Габрово.
427. Панайот Георгиев Дунев и баща му от Горна баня, София.
428. Стоил Карагъзов, кв.Княжево, София.
429. Бай Асен Голев от гр.Банско.
430. Дядо Петър Янкулов, гр.Перущица.
431. Рангел Баеров, с.Цаланица, Пловдивско.
432. Спиридонов, с.Люта, Михайловградско.
433. Колю Попов, БКП, Михайловград.
434. Генади Еленков от Михайловград, политемигрант в СССР.
435. Муртин от Кюстендилско.
436. Георги Димитров (Гето), с.Николаево, Плевенско.
437. Иван Масларов от София.
438. Стефан Джиджев от Карлово.
439. Стойко Белев, с.Безмер, Ямболско.
440. Дръндаров от София, адютант на цар Борис III.
441. Бай Алекси, белогвардеец, шивач от Стара Загора.
442. Тодор от Куртово Конаре, Пловдивско.
443. Бай Тодор, имал ремонтна работилница на колелета, от Пловдив.
444. Мошон Петков, кмет преди 9.IX.1944 год на гр.Мездра.
445. Бойчо Огнянов, с.Хераково, Софийско.
446. Сиво Чипаров, ветеринарен лекар, Стара Загора.
447. Иван Шидеров, с.Богданово, Новозагорско.
448. Георги Шарков от София.
449. Христо, агент от ДС, с.Братя Даскалови, Чирпанско.
450. Добри Палатовски от София.
451. Бай Иван Неделчев, с.Габарево, Казанлъшко.
452. Бай Васил Чомаков, с.Габарево, Казанлъшко.

453. Никола Пенджуров от София.
454. Дядо Петър от с.Палилула, Михайловградско.
455. Бай Атанас Ганев, с.Макариополско, Търговишко.
456. Жоро Тоджаров от София.
457. Богдан, шофьор на д-р Г.М.Димитров, от София.
458. Илия Донев Петканов, с.Тъжа, Казанлъшко.
459. Янко Димов, с.Брот, Първомайско.
460. Инженер Савов, Харманли.
461. Сали Ямурлиев, Кърджалийско.
462. Иван Седлоев от Якоруда.
463. Иван Матов, агроном, и Цветан от с.Писарово, Плевенско.
464. Бай Тефик, рибарски търговец, от гр.Видин.
465. Георги Христов, мелничар от Свиленград.
466. Иван Петков, адвокат от Казанлък.
467. Метьо от Габрово.
468. Бай Георги – Чингисхан, София.
469. Петър Бандармалиев от Стара Загора.
470. Жоро Топалов, адвокат, гр.Сливен.
471. Стоян Попов, с.Трапоклово, Сливенско.
472. Димитър, юрист от с.Странско, Чирпанско.
473. Бай Иван, с.Узунджово, Хасковско.
474. Бай Стою, с.Навъсен, Харманлийско.
475. Странджев от Кюстендил, починал на острова.
476. Молдованов от Ямбол.
477. Руси Русев от София.
478. Боян Бънков от Ломско.
479. Стефан Скорчев от Варна.
480. Коста Паспаланов, Стара Загора.
481. Илия Млечков, с.Бяга, Пещерско.
482. Кънчо Шипков, Казанлък.
483. Полковник Георги Янков Преславски от София – убит на 2.II.1952 год. в лагера.
484. Желю Радевски от Стара Загора – ключар в затвора преди 9.IX.1944 год.
485. Васил Живков, брат на Живко Живков, от София.
486. Димитър Узунов, с.Омарчево, Новоагорско.
487. Юрдан Вучков, кв.Горна баня, София.
488. Добри Драгов Попов, гр.Раднево.
489. Тодор Тодоров, с.Войводино, Пловдивско.

490. Борислав Георгиев Менков, гр.Кюстендил.
491. Любчо от Трънско, караше трактора с ремаркетото от лагера.
492. Филип от Габрово, банатски българин, караше ремаркетото след Любчо.
493. Цене Томов Филипов, с.Замфирова, Берковско.
494. Живко Атанасов Чакъров от Плевенско, живее в София.
495. Бай Кирил, католически свещеник, от Пазарджишко.
496. Иван Бечето от с.Ветрен, Казанлъшко.
497. Диню Шопа, с.Загорци, Новозагорско.
498. Христо Мирчев от София.
499. Поп Мишо, Стара Загора.
500. Поп Петър, Стара Загора.
501. Кирчо Абаджиев, Стара Загора.
502. Киро Дудов от София.
503. Рачо Иванов Костов, гр.Трявна.
504. Венко Борисов Панайотов – Сърбина, гр.Нови Искър.
505. Мехмед Кючуков, пленен турски войник на границата от нашите войници престоюва по лагерите 6 години, убиват го доколкото съм разбрал.
506. Бай Пею Петров Кесъв, с.Асеновец, Новозагорско.
507. Марин, докаран от Унгария градинар, от Горнооряховско.
508. Георги Панайотов, Елинпелинско.
509. Христо Монева, с.Богомилово, Старозагорско.
510. Мишайков от София, племенник на министър Мишайков.
511. Юрдан Кукуров, Кюстендилско.
512. Добри Лудия, Ямболско.
513. Бай Тома, с.Секирово, Пловдивско.
514. Шакир Пашов от София, народен представител на циганите
515. Княз Любанов Ростовски, руснак
516. Халил Окан, богат турчин, колекционер на часовници. На всички стени в апартамента му в София са окачени най-различни часовници. Той е предал военната униформа на войводата Филип Тотю на някакъв музей.
517. Христо Петров Абаджиев от Пловдив.

Когато бях на острова в лагера знам, че са погребани на остров Щурчето :

1. Бай Осман от Провадийско,
2. Другият турчин от Кърджалийско или Благоевградско,

3. Мънко Колев Бакърджиев от Троянско,
4. Никола Бронзов от София, кмет на София,
5. Александър Барон Гендович от София,
6. Иван Йондев от Кюстендил,
7. Полковник Георги Янков Преславски от Кюстендил,
8. Старецът от Свиленград, името му не зная,
9. Убитият криминален от Горнооряховско,
10. Боян от с.Житен, Софийско,
11. Дядо Сребрю от Кортенски бани, Новозагорско,
12. Дядо Аспарух от Плевен,
13. Удавиха се 4 момчета, никой не ги потърси, отвлече ги Дунава.

След като си излезнах аз, тогава са починали:

1. Полковник Иван Влайков от София,
2. Министър Александър Гиргинов от София,
3. Грозю Химитлийски от Нова Загора,
4. Странджев от Кюстендил,
5. Димитър Цветков, адвокат на Никола Петков, от София.

Горчива истина

Лиляна Спасова Пиринчиева

„След години онемелите концлагеристи трябва да проговарят. Истината, колкото и горчива и страшна да е, трябва да отвори очите на хората, за да няма никога вече неправди и жестокости, които опозоряват народа ни. Историята рано или късно поставя всеки на мястото му. Дано мястото на изстрадала България, освободена от грозното минало, бъде достойно сред една мирна Европа...“

Много ми е трудно да пиша за преживяното от мен в концлагерите „Босна“ и „Белене“, в тъй наречените тогава Трудово възпитателни общежития – ТВО. Там прекарах 5 години и 8 месеца. Много неща вече са избледнели, други са изчезнали в забравата. Съдбата ме сблъска с много хора и събития там. Природата ми е дала честно сърце и несломима вяра в доброто и правдата, но е била скъперница относно възможностите да мога да разкажа за преживяното там. Затова отлагах досега, но вече съм на 78 години и неизбежната деградация на старостта застрашава да заличи всичко.

Тогава започвам. Картината ще бъде приблизителна и бледа.

Адам Мицкеевич чрез устата на своите герои беше казал: „Може би само Бог помни какво се е преживяло.“

След 9.9.1944 г. установената у нас народо-демократична държава, която по-късно нарекоха „развит реален социализъм“, представляваше една централизирана бюрократична сталинска диктатура, в която бяха съсредоточени всички нишки на отделната личност. За личността ставаше непоносимо, особено ако беше обявена за враг на управляващите. А враг беше всеки, който се осмеляваше да мисли различно от спуснатата отгоре от ЦК линия на комунистическата партия. Това беше достатъчно да бъде лишен от свобода и да попадне в затвора, още по-лесно в ТВО без съд и присъда.

Живеех и работех като аптекарка в Пловдив със семейството си – съпругът ми адвокат, 8 годишна дъщеря, свекър и свекърва. На 20.11.1947 г. служители от Държавна сигурност в 5 часа сутринта направиха обиск в къщата ни и ме отведоха за „малка справка“ в милицията на ул. „В. Коларов“. Там в подземието ме вкараха в едно неголямо помещение, в което имаше двадесетина жени. По държанието и облеклото им разбрах, че не по политически причи-

ни са задържани. Още с влизането си в килията се натъкнах на бой и врява. Две жени се биеха за фаса, който бяха намерили в коридора, когато ги извеждаха за клозета, а други ги разтърваха. Всичко бе съпроводено с ругатни, псувни, мръсни думи и ужасен прах. Тогава за първи път чух думата „калтак“. Струваше ми се, че се намирам на някаква театрална сцена, където сполучливо се играеше пиеса от рода на Горкиевата „На дъното“. Скоро вниманието им се насочи към мен. „Не ми изглежда от нашите“, каза една млада жена, особено след като разбра, че не пуша. Спахме върху голите дъски, наблъскани една до друга, като сардели. От ранно утро до късна вечер викаха на разпит жените, едни си отиваха, нови идваха. Атмосферата беше все същата: боища, сълзи. Една седмица стоях в тази килия и въшлясах. Не ми даваха донесената от къщи храна, а само коматче хляб.

Първият разпит беше при следовател от криминалната служба. При обиска намериха у дома пари. Аз не знаех колко са. Същия ден братовчед на моя мъж ги беше оставил да ги пазя, тъй като той трябваше да замине за Пещера. Той живееше близо до нас под наем в една малка ниска къщичка. Синът на хазияте имаше лошата слава на крадец. Казах това на следователя. Повече не ме разпитваха за случая. Започнаха разпитите при следовател от Държавна сигурност. Не помня името му, нито колко пъти ме водиха при него. Понякога беше много груб с мен, но не ме биха. Отношението беше като към опасен враг, който иска да скрие своите и тези на съмишлениците си деяния, насочени против властта на ОФ и специално против комунистическата партия. Интересуваха се не от политически становища, а от връзки с IV интернационал, троцкистите в България и чужбина. Разбира се, опитваха се да ми внушат, че троцкистите са предатели, контрареволуционери и т.н.; изсипваше се целият сталинистки арсенал от клевети и обвинения. Аз твърдях, че не съм свързана с никакви предатели и че самата не съм политическа личност.

След като започнаха разпитите при следователя от Държавна сигурност, ме преместиха сама в килия № 6. Тя беше тъмна, без прозорец, до клозета от вътрешната страна. Оттам в килията се процеждаше мръсотия. Взеха колана от роклята ми, да не се обеса. На калния под имаше малка дъска, на която не можеше дори да се седне, а камо ли да се спи. Там ме държаха една седмица. Ужасни условия. Краката ми, обути в туристически обуца, се бяха съвсем овлажни-

ли. Спаси ме кожената подплата на палтото ми, но тя беше се напълнила с въшки, както и дрехите. В тъмното не можеха да се убиват и бяха ми станали рани около врата. При един разпит при следователя пуснах две уловени въшки върху бюрото му и казах, че долу в избата се е създала база, от която може да плъзне петнист тиф. На другия ден ме заведоха от килия № 6 в друга с циментов под и прозорче горе високо до тавана. Там имаше една широка и дълга дъска, на която можеше да се легне. Каталясала, сложих за възглавница обувката си и изнемощяла, заспах дълбоко. Още същия ден дойде бригада от санепидстанция за обезвъшляване. Докато слагаха дрехите в барабаните с пара да измрат въшките и гнидите, останах дълго време с много леко облекло в студената килия. Може би и като следствие от престоя ми в килия № 6 се разболях с висока температура, цялата горях. Казах на милиционерите да съобщят на следователя, но никой не ми обърна внимание.

Така изминаха няколко дни и една вечер, беше се стъмнило, ме изведоха от килията. Дадох ми две вълнени одеяла, които моите близки бяха донесли още от началото, но не ми ги дадох в килиите, и конвоирана от двама милиционери с пушки, в ледената декемврийска нощ ме заведоха до етапното комендантство на гарата. Там ме затвориха сама в една малка стая с решетка на прозореца, на който стъклото беше счупено. Беше студено като навън. Добре, че милиционерите от етапното излязоха добри хора. Писмото, с което ме изпращаха по етапен ред беше затворено, а това значи, че конвоираният е политически. Заведоха ме там под предлог, че трябва да измия пода на стаята, в която стоях. След като се постопах и отказах да мия, вместо да ме ругаят, както очаквах, ме оставиха да седна на едно столче и ме заговориха. Започнах с много младежки чар да им обяснявам какви са идеите ми, за които са ме арестували, и че не съм никакъв престъпник. Те се отнесоха с мен съчувствено, нахраниха ме и после, когато се качих във влака с двама милиционери в купето за арестанти, ми разрешиха да легна на седалката, а те през цялото време на пътуването ни до Стара Загора пазиха тишина. От топлината във вагона и от съня се посъвзех. На раздяла ми дадох купони за хляб. Престоях един ден в етапното и с нощния влак заедно с още двама арестанти – криминални и един милиционер потеглихме на север по презбалканската ж.п. линия. Нямах отделно купе за арестанти, а беше опразнено крайното отделение на дългия полутъмен вагон. Милиционерът ми каза, че е много измо-

рен и ме помоли, ако заспи да внимавам да не му избягат криминалните. Мина кондукторът, млад човек, с хубави, умни очи, гледаше ме съчувствено. Успяхме да разменим по няколко думи. Каза ми, че е анархист. Можех да му обадя името си, адреса и за какво са ме арестували. Той ми подаде 2000 лв. С купоните, които имах, и с тези пари, по-късно милиционери от етапните в Горна Оряховица и Русе ми купуваха храна. В Горна Оряховица при мен в етапното доведоха две жени. От разговора, който водеха, ми стана ясно, че са проститутки. Бяха гладни и лошо облечени. Дадох им едното одеяло и ги нахраних с каквото имах. В „Обществената безопасност“ в Русе преспахме една нощ в студена таванска стая. Беше 28 декември, моят рожден ден. Съвсем наблизко, на високия дунавски бряг, близо до къщата на баба Тонка, беше родната ми къща, където нищо неподозиращи за своята любима внучка, живееха моята баба и леля.

На другия ден, пак по етапен ред, отпътувахме с параход за Тутракан. Бяхме 3 жени и 4 мъже – криминални. Милиционерът излезе добър човек и ни отведе на топличко в салона, където прожектираха съветски филм. Разбира се, бяхме отделени от другите пасажери. В Тутракан пристигнахме в тъмно. Отведоха ни някъде извън града в едно помещение, много мръсно, което е служило за обор на добитък. Стените бяха направени от големи обли камъни, но пролуките между тях не бяха добре замазани с кал и отвсякъде проникваше студ. Разделено беше пак с обли камъни на две. В едното вкараха жените, в другото – мъжете. Беше адски студено. Не зная как мъжете се бяха снабдили с дърва и съчки и за да се стоплят, запалиха огън. До нас не идваше топлината, а само димът. Ние се задавахме от него и ги молехме да изгасят огъня, но те отговаряха с ругатни и псувни и едва когато изгориха всичко се спасихме от задушаване. Никой не се сети да ни донесе нещо за ядене, нито дори вода. Разбира се, за спане не можеше и дума да става. Скупчихме се трите една до друга, увити с одеялото и прекарахме безкрайно дългата нощ.

Сутринта потеглихме за Ножарово. Конвоираха ни двама милиционери. Качихме се на открит камион, но той скоро се развали и ние поехме пеш. Леден вятър шибаше земята. Съвсем рано някъде на изток се появиха червени ивици на небето, които зловецко се открояваха сред оловно сивите облаци. На места земята се беше озъбила; другаде се бяха струпали преспи от сняг, през които с мъка преминавахме. Местността беше гола. Вървахме по тези безкрайни степи и се взирахме да видим къщичките на някое селце,

където бихме могли да се постоплим. Селата се оказаха много нарядко. Арестантите, бъдещите лагеристи, бяха лошо облечени, скимтяха от студ и плачеха като деца. Но това беше в началото. После така се вдървихме от студа, като че ли се превърнахме в бездушни роботи. Единствено важно беше да направим следващата крачка. Дори и добре обутите и облечени в кожени шуби милиционери сигурно са проклинали службата си този ден. Разваленият камион така и не ни настигна. Тогава охраната реши: стигнем ли село, влизаме в кръчмата да се постоплим. Селяните бяха напалшени, но все пак показваха съчувствие. В една кръчма тайничко успях да поприказвам с кръчмаря. След малко донесе царевична пита, даде я на милиционерите, а те отчупиха на всеки по парче.

Късно вечерта по тъмно пристигнахме в ТВО „Ножарово“. Колко е издръжлив на тегло и мъки човек! Разделиха ни от мъжете. Влязохме в голямо тъмно помещение, в което имаше пейки, сковани само от по една дъска. Подът беше пръстен и ние, премръзнали и гладни, се опитахме да спим на пейките. Сутринта един въдворен – лагерист, ни донесе варена царевича във войнишки канчета. С голям апетит я излапахме. Успях да поговоря с мъжа. Той бил земеделец николапетковист, по професия агроном. Аз също му казах накратко за себе си и тогава той ми съобщи, че моите съидейници адвокатът Димитър Гачев и доктор Телбизов, които от близо две години бяха в концлагера, са живи и живеят изолирани край село Бащино, в една къщичка недалече от пътя за Босна, където ние щяхме да минем, отивайки за женския лагер. Потеглихме с конска шейна, разбира се, конвоирани от въоръжен с пушка милиционер. Шейната беше натоварена с хранителни продукти. Минавахме през хълмиста местност – гола, пуста, засипана от снега. През по-голямата част от пътя слизахме от шейната, особено когато изкачвахме височина. Вървахме под непрекъснатите подвиквания на милиционера, който се возеше през целия път в колата: „Хайде, по-бързо, вашата ...“. Минахме недалеч от Бащино и аз видях усамотената къщичка, състояща се само от едно малко помещение, изплетена от плет, засипана от снега. По стените се виждаха тъмни петна. Под падналата мазилка от кал се озъбваха вплетените клони. Как много исках да видя моите другари, но милиционерът не би позволил.

Концлагерът за жени в Добруджа се намираще край малкото турско селце Босна в стопанството на милицията. Там имало турски бедняшки къщички, направени от плет и кал. Отчуждили ги и в

тях известно време живеели докарани лагеристи, мъже и жени. Живеели при много тежки условия. Построили общежитие за лагеристи като тухлите правели сами. После турските къщички били разрушени, оставили само две за кокошарници. За персонала имаше хубава жилищна сграда. Сградата, където живеехме лагеристките жени, приличаше на обор. В дълги помещения имаше наковани дървени нарове направо на земята. Бяха двойни в два реда. Там спяхме върху сламеници, наблъскани една до друга.

Изпращаните в концлагера жени без присъда и срок бяха политически и административни. Обличаха ни в стари, изпокъсани и мръсни войнишки и стражарски куртки, бричове и шинели, а на краката обувахме износени, с различна големина гумени цървули, които прикрепяхме за стъпалата с върви и парцали.

Наровете бяха пълни с дървеници и бълхи. Политическите, повечето образовани, културни жени, с много труд и усилия успяхме да се поизчистим и закърпим. В общежитието, особено през летните месеци нямаше достатъчно вода, та поддържането на хигиена беше трудна работа.

Административните бяха в отделно помещение. Под предлог да внедря у тях хигиенни навици, скоро след като пристигнах в Босна, ме изпратиха да живея при тях. Това беше изключително тежка задача. Там бяха в по-голямата си част млади жени проститутки, крадли, сводници и нещастни полунормални същества, жертва и продукт на лоши социални условия и наследствено обременяване. Повечето няхаха родители, или родителите им бяха разведени, деца на алкохолици, без дом и професия. Почти всички бяха болни от сифилис, трипер и други болести. Около тях вонеше от теченията, които имаха, пък и не правеха усилия да почистят нито дрехите, нито парцаливите одеяла, които даваха за завиване. Най-много бяха българките, имаше циганки и малко еврейки. Идваха с определен срок, не ги държаха много, но като излезеха на свобода, тоест на улицата, пак започваха стария си занаят да проституират и крадат и ги връщаха в лагера.

В лагера имаше жени от 16 до 60 години. Политическите бяха безсрочни. Най-много бяха земеделките от опозицията на Никола Петков. Имаше анархистки, троцкистки, социал-демократки от опозицията, комунистки-титовистки и други. За фашистка минаваше само една стара жена, която била посочила преди 9.9.1944 г. къде се е укривил преследван от полицията комунист. В лагера бяха сестрите

на Райко Алексиев, секретарката на царицата Надя Стоянова, дъщеря на генерал, сестрата на Тодор Александров – Коца, учителка-пенсионерка, жени и дъщери на индустриалци, майки и сестри на избягали в чужбина, млади жени, които са имали приятелства с чужденци, калугерки и други. Повечето от жените, изпратени като политически, бяха интелигентни, образовани и културни. Имаше лекарки: д-р Мария Гачева, племенница на Димитър Гачев, д-р Христина Родева, Здравка Крачулова; медицински сестри: ще спомена Жулиета Зец, журналистките Дона Суботина, Ана Алексиева, Божена Юрич, Милка Кюстендилска, учителките-земерелки Цветана Цачева, Пенка Нейкова, Найна Лапардова и други, на които не си спомням имената; преподавателката в университета Московска; много чиновнички, работнички; студентките по медицина и право Катя Партова, Елена Софийска, Кети Якимова; балерините Ана Дитрих и Олга Огнянова; естрадната певица Лея Иванова и много други, които не бих могла да изредя. Имаше и много селянки, изпратени по времето на масовизиране на ТКЗС. Много жени казваха, че не знаят за какво са ги арестували, други – че не са се съгласили да станат доносчици на властта, а някои бяха за вицеове.

Храната беше много лоша и недостатъчна. Сутрин даваха леко подсладен чай от горена захар и много рядко мармалад, повечето пъти прокиснал. На обяд – чорба от фиде с коприва, сушени пиперки и праз с булгур, зеле, а фасул чорба беше разкош. Само на празници – 9 септември, 1 май и Нова година – се готвеше ядене с месо. Казваха, че то било от болни заклани животни, най-често свине. Мазнина едва личеше, че е сложена в яденето, хлябът беше лошокачествен и го даваха в зависимост от изпълнение на нормите, а те бяха много високи, недостижими, както на копан, така и на жътва и другаде. Нищо не беше достатъчно да се нахраним и вечно бяхме гладни. Отначало разрешаваха да получаваме колет един път месечно до 5 кг. Пишехме по една отворена картичка, която трябваше да има само няколко реда и се цензурираше от управата. На месец получавахме по едно писмо. По-късно направиха получаването да бъде на четири месеца по едно писмо и един колет. Често наказваха с лишаване от писмо и колет.

Всеки ден, освен неделя, през всички сезони на годината ни извеждаха на работа. С най-допотопни средства, с тежки копачи (кирки), мотики, лизгари и дикели копаехме царевица, слънчоглед, боб, леща, бостани, засаждахме лозя, овощни градини, жънехме със сър-

пове безкрайните ниви, правехме ръчно тухли, копаехме канал. От тъмно до тъмно, в студ и в пек, в дъжд и виелици бяхме навън на тежка, често непроизводителна, безсмислена работа. В „Белене“ на остров Шурчето правихме дига, изкоренявахме дървета, гледахме свини.

Животът в ТВО и трудът ни беше нескончаем низ от мъки. Гръмният девиз „за превъзпитание чрез труд“ на личността в духа на социализма, който щеше да ни изведе до сияйните върхове на комунизма, беше страшна лъжа и гавра. То беше престъпно лицемерие. Хората бяха докарвани тук за изтезаване, да бъдат морално и физически съсипани.

В лагера имаше „възпитатели“ и „възпитателки“. Но именно тези хора бяха без морал, лошо и малко образовани, тъпи и жестоки сталинисти. Те гледаха на нас като на врагове, които трябва да бъдат измъчвани, унижавани и на всяка цена пречупени. Най-много се отличаваха в тази си дейност идващият често от София началник на МВР Миленков, главният възпитател от Ножарево Костов, възпитателките при нас Ярменка Славова Христова, Радка Денева от Ножарово, поручик Николов, Китов и Гершанов. Имаше садисти милиционери и милиционерки, но не им помня имената. Между персонала на лагера имаше и добри и човечни служители, които ни съчувстваха и помагаша в много беди. Ще спомена имената на бай Кольо, старшията от Босна, и Величка, старшията в Белене.

Особено се вбесяваха, когато спорехме по политически и идеологически въпроси и когато повдигнахме искания за подобряване на битовите и трудови условия в лагера. Мизерията, в която тънехме, тежката физическа работа и гладът ни осакатяваха. Зависеше от издръжливостта на отделния човек. Но най-мъчителното от всичко беше душевният тормоз. Бяхме подложени на тотална дезинформация за всичко, което става у нас и по света. С месеци бяхме лишени от новини и от сведения за близките ни в къщи. За 5 години и 8 месеца, прекарани в концлагерите, бяха ми разрешили 2 свиждания, едно със съпруга ми, а другото с него и дъщеря ми, и то за по 15 минути. Майка ми я бяха върнали от Ножарово. Нарочно даваха невярна информация на близките ни. Тъгата и безпокойството за децата ни, за майки, бащи, съпрузи, за братя и сестри, за обични приятели и колеги бяха едно от най-жестоките мъчения. С най-йезуитски методи по всяко време се барабанеше върху психиката на лагеристите, че са врагове, че трябва да капитулират, ина-

че ще бъдат унищожени и че от тяхното поведение зависи съдбата и на близките им. Бяхме подложени на най-угнетяващи унижения, като почнем от окаения външен вид и минем през карцерите, „Черната рота“, стаята на „Бамбелите“ и други.

След години онемелите концлагеристи трябва да проговорят. Истината, колкото и горчива и страшна да е, трябва да отвори очите на хората, за да няма никога вече неправди и жестокости, които опозоряват народа ни. Историята рано или късно поставя всеки на мястото му. Дано мястото на изстрадала България, освободена от грозното минало, бъде достойно сред една мирна Европа.

Не много дълго след пристигането ми в концлагера „Босна“ доведоха една не много млада, красива, представителна жена – Магда Петкова. Тя се държеше достойно, беше тиха, въздържана, приказваше малко, спокойно и това, което казваше, беше умно, премерено. Приятелихме се, станахме като сестри. И тя беше македонка като мен. Била още малка, когато в Македония турци заклали баща ѝ. Майката с трите си деца успява да избяга в България. В София започват да се трудят упорито, провървява им и организират малка текстилна фабрика. Подробности и повода да изпратят Магда в лагера не помня, но няма да забравя ужаса, от който цялата трепереше, когато ми разказа следното: в Държавна сигурност в София била затворена в килията със социалдемократката от опозицията Людмила Славова. Нея довели от концлагера Босна в ДС. Един ден им казали, че ще ги заведат да се изкъпят. Магда се накарала да влезе първа в банята, но ѝ казали, че първа трябва да бъде Людмила. Скоро се чул сърцераздирателен писък. Людмила била попарена с вряла вода, жива оцавена и починала. Магда не смееше да разказва на други тази трагична случка.

Щом ставаше ясно, че някоя лагеристка от политическите или административните е съвсем зле и ще умре, освобождаваха я, за да няма регистрирани умрели в лагера – йезуитско лицемерие. Когато ме доведоха в концлагера за жени „Босна“, нямаше никакво медицинско обслужване. Мен, като здравен работник – аптекарка, ме накараха да се грижа за болните и хигиената. Писах на съпруга си и той ми изпрати исканите от мен лекарства и книгата „Домашен лекар“, която ми помогна донякъде да се справя с непосилната задача. В лагера нямаше тогава друго медицинско лице.

В общежитието се беше появила краста. При положение, че водата за миене и пране беше недостатъчна, имаше опасност да плам-

не цялото общежитие. Поисках от управата да ми доставят сяра и гасена вар и сварих мазилка против краста „Солуцио флеминкс“. Много лошо мирише и е доста жестоко за кожата, но свърши работа. Не по-малко труден беше въпросът с обезвъшляването. Наред с дървениците и бълхите, в завивките и дрехите на административните имаше и въшки. Пригодих от варел и буре примитивно средство за изпарване на дрехите, но добре че на помощ дойде лекарката от концлагера при с. Главеница, където имаше затворническа болница. Тя беше белогвардейка. Мъжът ѝ беше задържан в концлагера там. Добра и културна жена беше, но разполагаше с малко лекарства и лоши условия за лекуване в болницата. Успя да издейства пристигането в нашия лагер на бригада за обезвъшляване от Тутракан. Чак тогава се спасихме от тази напаст.

В лагера през зимата на 1948 година, макар че нямаше работа по полето, никога не ни оставяха в помещенията. От сутринта до вечерта бяхме навън. С лопати и кирки чистехме снега по междуселския път, а той навяваше отново и отново. В конюшните и свинарника, които бяха съвсем примитивни, сменяхме сламата, чистехме изпражненията. От земята изгребвахме мръсотииите, изнасяхме ги с тарги и трупяхме на купища за тор. Пренасяхме тези грамади от едно място на друго с тежките вонящи тарги по цял ден. Безсмислен, непроизводителен, тежък сизифовски труд. (Той оказваше пагубно въздействие не само върху физиката, но и върху психиката на лагериста, а това именно се целеше.)

През най-студените зимни нощи, сигурно е било повече от -20 градуса, за по-упоритите и непречупили се жени измислиха следното мъчение. Цяла нощ да се превозват чували с ярма за прасетата от ярмомелката до свинарките с волска кола. Не помня какво беше разстоянието, но ми се струваше безкрайно. Няколко нощи ме вдигаха от сън да върша тази работа. Разбира се, през деня с другите на обекта. Нощите бяха много ясни с големи светли звезди на небето, далечни и студени. Струваше ми се, че дъхът ми замръзва като дишах. Ръцете, краката, лицето, цялото тяло се бяха вкочанявали. Вървах пред воловете като ледена висулка. Само си виках: „Още малко, още малко трябва да издържа!“ Бях млада и издържах. И все пак в това мъчение имаше и нещо хубаво. С мен нямаше милиционер, нито надзирател и в момента имах измамното чувство на свободен човек. Наистина, защо човек, когато изгуби свободата си разбира, че тя е най-ценното благо!

Беше през юни 1948 година в концлагера за жени „Босна“. Заведоха ни рано сутринта на нива, отдалечена 5-6 километра от обществото да копаем царевица. На нивата по петите ни вървяха надзирателите и отдельонните, те бяха от лагеристките, и гледаха да не остане тревичка по редовете. Към 3 часа след обед бяхме стигнали края на нивата. На около 50-60 метра на срещнатата страна копаеха нивите си турци от село Босна. Забелязахме на хоризонта черни облаци. Турците се размърдаха, явно се готвеха да си отиват. Ние се поразместихме така, че Лея Иванова, която единствена знаеше турски, да ги попита дали ще вали. Казаха, че най-много след половин час ще завали проливен дъжд. Те си заминаха. И наистина, след половин час закапаха едри капки. Ние продължавахме да копаем. Дъждът се усили. Разкаля се. Краката ни и мотиките потъваха в калта. Едва тогава си тръгнахме. Дъждът се превърна в порой. Пътят ту се изкачваше, ту слизаше от хълмистия терен. Сухите дерета се превърнаха в буйни потоци и при преминаването им се държахме хванати във верига, за да не бъде отнесен някой. Пристигнахме в обществото измокрени до кости, изкаляни и пребити от умора. А от небето продължаваше да се излива вода. Започна да се наводнява дворът, после водата нахлу в помещенията за спане. След като там тя достигна 20-30 см, решиха да ни евакуират в хамбара. Той беше голям, направен от дъски на каменни подпори, високи метър и половина. Извикаха няколко жени от политическите да спасяваме пилетата. В тежки сандъци ги отнесохме в свинарника, който беше по-високо, на хълма. На места затъвахме в мъгната вода до под мишницата. В калта останаха цървулите ни. Успяхме да отнесем пилетата на сигурно място, те струваха нещо, а какво струваше здравето и животът на нещастните жени?... Едва успяхме на връщане да се доберем до хамбара. Там стояхме, докато се оттече водата. Чудя се как оцеляхме. Но болките по ставите, костите и мускулите оттогава до днес ми напомнят за наводнението.

Близо до стопанството на милицията имаше старо турско гробище. Там веднъж изпратиха три жени от криминалните да вадят надгробните камъни. Това беше за наказание, загдето се бяха опитали да бягат от лагера. Някой ги беше издал. Турците от селото, за които гробището е свещено място, направили протест до София. Станал дипломатически въпрос. За да заличат инцидента и да оправдаят управата, която беше наредила ваденето на надгробните камъни, окачиха на вратовете на трите жени табели, на които

на турски беше написано, че те, жените, по свое желание започнали да вадят камъните. С тези табели ги развеждаха из селото. Жалък инцидент, но много показателен за стила на сталинизма у нас.

Лятото на 1948 година беше сухо и горещо. В и без това безводната земя край село Босна се бяха образували големи пукнатини. В концлагера водата за пиене беше оскъдна. Да изперем втвърдените от пот дрехи беше цял подвиг. Това вършихме обикновено през нощта. Каквото бяхме посадили по нивите изсъхваше или хилаво се люлееше, безжалостно брулено от добруджанския вятър. Накрая на селото вода имаше само в едно блато – гьол. Оттам се напояваше зеленчуковата градина на стопанството на МВР. Тя задоволяваше нуждите от зарзават само на персонала – управата и милиционерите. Вода за напояване се вадеше с долап. Известно време, вместо да впрягат коня през най-горещите дни, започнаха да изпращат от нас жените лагеристки. Не само защото трябваше да бъдат щадени конете, но защото въдворените лагеристки трябваше да бъдат измъчвани по най-жесток начин, осакатени, изплашени до смърт от непосилния труд и непоносимата жега. За впрягане вместо кон в долапа избираха по-здравите и тези, които трябваше да бъдат изтезавани, за да капитулират. Изпращаха четири жени, които се сменяха при въртене на колелото. На селяните под заплаха от най-строгото наказание се забраняваше да ни наближат. Работата беше извънредно тежка. Нямаше за нас никаква сенчица. Изгаряхме от топлина и жажда. Водата в блатото беше мъгна и вонлива. Под единственото дърво наблизо стоеше милиционер или милиционерка, за да следи да не спира колелото. Когато за малко отиваше да пие вода или да се поразтъпче, ние мъртво уморени се тръсвахме на пращната земя, докато се върне и ни подкара с ругатни и ритници. Денят ни се струваше безкрайно дълъг. Често жените припадаха. Това беше един кръг от ада, много добре изчислен от Сатаната. По-силните и яки работеха за сметка на по-слабите. Но и най-здравите при този крайно изтощителен труд скоро изгубваха силите си. Когато управата констатираше, че не може да се движат повече подутите крака и ръце, тогава правеше смяна. Това беше идеалното място за огъване на човешките сили и воля и някои по-слаби жени още на втория-третия ден капитулираха. Кой би ги упрекнал??... Непоносимите мъки унищожават човека като човек. Това е известно на властимащите още от паметивека и сталинци го практикуваха в широк мащаб.

През есента, след като приключеше дълбоката оран, изпращаха

ни по нивите с тежки мотики, лизгари и дикели да разбиваме буците пръст. Наредени в редица една до друга цял ден удряхме, блъскахме. Вдигаха се облаци прах, полепваха се по дрехите, лицето, влизаха в очите, в дробовете. Цял ден на крак. Пребити от умора, приличащи на сиви привидения се завръщахме в общежитието. Там няхахме сили да се изчистим както трябва, пък и често водата не достигаше, та се поизтърсвахме и се строполявахме на наровете.

Късна есен, когато вече започваха да ваят и дъждове, ни караха да копаем дупки по нивите за гнезда на бъдещ бостан. С лизгари и лопати изравяхме тежката, влажна пръст, почти кал. Беше трудно, но още по-мъчително беше, когато трябваше да разнасяме тор по изкопаните дупки. Тя беше воняща, лепкава маса, гюбре от свинарника и конюшните, която стовариха в края на нивите, а ние трябваше да я разнасяме по дупките и да я смесваме с изкопаната пръст. Краката ни се налепваха с огромни топази мокра земя и ние се движехме по нивата с неимоверни усилия, носейки торта. На всичкото отгоре имаше определени норми и с оглед на изпълнението даваха хляб. А нормите бяха високи, непостижими. Вечерта се завръщахме, целите оплескани от гюбрето и калта, и преуморени едва имахме сили да излапаме късчето черен хляб и безвкусната, отвратителна чорба.

Непосилният, често сизифовски труд, гладът, пълната дезинформация, постоянното набиване в съзнанието, че си враг, раздялата със семейството, с професията, безмилостно вършеха своето разрушително действие. Ние се топяхме неусетно. Изпратените без присъда хора стояха в този ад ТВО безсрочно.

Гавра с човешката личност.

Зимата на 1948 година продължи много до късно. Беше паднал голям сняг, бавно се топеше, студът не си отиваше. Общежитието остана без дърва. Есента ни бяха отвели в една млада широколистна гора да сечем вършина, много далече от стопанството. Трупахме клоните на големи купчини. С тях трябваше да се топлим през зимата. Не всичко успяхме да превозим. Към края на зимата вече няхахме дърва не само за топлене, но и за сваряване на жалката ни чорба. Тогава управата ни реши да бъдат докарани останалите изсечени през есента вършини. Извикаха мен и пет яки жени от криминалните. Повериха групата на мен. Взехме от другарките си топли дрехи – кожухета, ръкавици, шалчета, дебели чорапи и потеглихме с три конски шейни за гората. Не изпратиха с нас милиционер. Не им се

искало да мръзнат и да се излагат на опасност от вълци. В онези години имаше много вълци по тези места. Снегът се беше слегнал и шейника се носеше добре по пътя. Трудността дойде, когато трябваше да натоварим. Вършините (клоните) много мъчно се измъкнаха изпод покрилия ги, превърнал се в стъклена броня сняг. Кой ти гледа умората, но много закъсняхме. Късият зимен ден отмина. Конете започнаха да цвилят и подскачат, изглежда са подушили наблизно вълци. С ужас разбрахме каква беда ни дебне. Нищо друго освен кураж не можеше да ни помогне. Най-после натоварихме. Пуснах напред двете шейни и потеглихме. Започнаха да падат дрезгавина и мъгла. И изведнъж, по средата на пътя, както се бяхме настанили върху клоните, те се извратиха, преобърнаха се на снега. Спряхме и започнахме да викаме на първите две шейни да спрат и да дойдат да ни помогнат да натоварим пак нашата, но никой не ни чу и препускайки шейните се изгубиха в далечината. Останахме сами. Моят другарка се изплаши, изпадна в истерия и се вкамени, не можеше нищо да направи. Започнах да я моля, да я прегръщам, да ѝ обяснявам, че ако не натоварим и не тръгнем, ще загинем, но – никакъв резултат. Тогава започнах да я бия с шамари, после с пръчка и тя се съвзе. Двете, плачейки с глас, успяхме да натоварим клоните и да тръгнем. Беше вече тъмно. Спасиха ни само здравите коне, които сами, изплашени от вълците, препускаха с все сила. Когато в общжитието пристигнали само двете шейни преди нас, се разбрало, че нещо се е случило с нашата шейна. Жените започнали да молят управата да пратят помощ, но никой не мръднал. Не се почувствали отговорни. Какво че лагеристки ще загинат, конете пък са държавни... Като пристигнахме в лагера, жените, другарките ни по съдба, ни посрещнаха и плачейки от радост ни прегръщаха, като че се връщахме от оня свят.

Беше ранна пролет, неделя след обяда. Всеки гледаше да се изпере, измие и изкърпи дрипавите войнишки и стражарски дрехи и да си почине. От „Ножарово“ пристигна поручик Николов, млад, едър мъж. Винаги, когато идваше, причиняваше на въдворените тревога и сълзи. Обичаше да държи дълги речи, обвинителни, наездателни и съвсем безсмислени. В тях, наред с нелепите приказки за изграждане на „светлото комунистическо бъдеще“, имаше закани и най-гадни епитети по отношение на нас, враговете на народа. Той нямаше нито познания, нито що-годе култура. В ръката си винаги държеше камшик, с който плющеше от време на време като

най-убедителен аргумент. Щом пристигна ни строиха пред помещението. Прави, дълго чакахме да се появи от канцеларията. И когато започна назидателната си реч, срещу него силно залая нашата Иванка, голямо овчарско куче, което идваше с нас по нивите и ни пазеше торбичките с хляба. Нашата любима Иванка като че ли с лая си отмъщаваше за унижението, на което бяхме подложени. Това почувства и поручикът, вбеси се, извади пистолета и там, пред строя, застреля съществото, което единствено беше ласкаво с нас. Вик на ужас се изтръгна от гърдите на всички. Тогава той за наказание ни накара да бягаме по разкаляния двор. А беше ранна пролет, снегът току-що се беше стопил и имаше много локви из двора. Галошите ни, стари и пробити, лошо закрепени към краката, оставаха в калта. До мен тронаво се опитваше да тича Елисавета Попантонова, бивша народна представителка от земеделската опозиция на Никола Петков. Аз ѝ казах да върви бавно с мен, аз няма да тичам. Така и направихме. Поручикът, видял какво става, се приближи до нас с камшика. Тогава попадията падна на колене в калта и започна да се моли: „Недейте, простете ми, много съм грешна пред вас... никога вече.“ Аз се опитах да я вдигна, да я накарам да не губи човешкото си достойнство. Началството прояви милост, освободи нещастницата, а мен наказа права три часа на слънце. Това ми дойде съвсем добре. Той не обърна внимание, че не е лято, когато стоенето на слънце три часа причинява припадък., а ранна пролет, когато слънцето гали и е желано. Това беше единственият късмет, който извадих, свързан с многото наказание, които изтърпях през почти 6-годишното ми пребиваване в ТВО.

Веднъж, след дъжд, когато отидохме да прекопаваме фасул, влагата беше толкова голяма, че не можеше да се влезе в нивата. Останахме на синора, докато се поизцеди. Някои от нас забелязаха, че по синора пълзят охлюви. Всички се втурнахме и ги събрахме. Така неизчистени, без сол ги сварихме във войнишките си канчета. Изядохме ги недоуврели с голям апетит – беше храна и то месо. Такова щастие ни сполетя два-три пъти.

През 1948 г. в стопанството на милицията в Босна, недалеч от общежитието, засадиха мак за опиум. За работа на нивата изпратиха политически. Сутрин още в тъмно ставахме и щом се развиделеше почвахме работа. Със специално ножче правехме напречни нарязи върху главичките на мака. Изтеклият сок се втвърдяваше през горещите часове на деня и след два часа го събирахме.

Работата беше деликатна, нормата висока и привидно лекият труд пак ни оставяше гладни. Да се прибави и хапането на безброй калинки. Телата ни се изприщваха, а устните ни се напукваха от жегата. Никой не обърна внимание на оплакванията ни. Ние, лишени от свобода, без присъди, бяхме напълно безправни същества.

Беше зимата на 1949 г. В Добруджа климатът е континентален. Зимата е студена, пада дебел сняг и вят силни, ледени ветрове. В концлагера за жени „Босна“ неголям брой бяха заети с гледане на свине в свинарника. Те бяха просто късметлии. Свинарникът беше голям, примитивен и там беше студено, но далеч не както навън, на открито. Пък можеше и от набърканото царевично брашно с вряла вода, храна за прасетата, да се утоли глада. Най-добре бяха малкото „въдворени“, които работеха в склада, шивалнята, кухнята или прислужваха в канцеларията. Останалите лагеристки, независимо какво е времето, бяха извеждани вън на студа. В лагера броят на жените се беше увеличил значително, двойно, може би тройно. За да ни намерят работа, започнахме да копаем канал не много далеч от общежитието. С изключение на посочените по-рано обекти, всички жени отивахме от 8 часа до 12 часа и от 13 часа до 17 часа на обекта да копаем канала. През бялата степ се проточваше дългата колона от жени, облечени и увити в каквото намерят. Настръхнали от студа, приличахме на привидения. Вървяхме нестройно, под постоянните провиквания на отделонните. Всеки гледаше да грабне някоя съчка или тръни из пътя. Беше истинско богатство, защото, макар и за кратко, щеше да сгрее премръзналите ръце и крака.

Горният пласт пръст, който беше почти три месеца замръзнал и втвърден като скала, разбивахме с кирка, а надолу си служехме с лизгар. Пръстта изхвърляхме с лопати. Каналът беше дълбок 3,5 метра и широк 4 метра. И тук имаше норма, беше висока и не успявахме да я изпълним.

По броя на хората беше определена работата, която трябва да извършим. Единственото хубаво нещо беше, че можеше по желание да се съберем няколко жени и да си помагаме. Веднага образувахме нашата група на „Борбите“. Работата беше тежка за жени, но и суровият вид я правеше непоносимо мъчителна. Денят ни се виждаше безкрайно дълъг и тук най-вече помагаше другарството и високият дух. Поддържахме го с песни. Песните за правда и свобода имаха чудотворна сила. През почивките декламирахме стихове, разказвахме си най-разнообразни неща, прочетени от хуба-

вите книги из областта на художествената и научна литература. Споделяхме преживелици с наши близки, родители, деца, приятели, любими. Същото правехме вечерно време на наровете, под мъждукащата светлина на вмирисаните газеничета.

На канала леденият вятър брулеше зачервените и посинели от студа лица, крака и ръце. За младите е било все пак по-лесно поносимо. Сега разбирам какво чудесно нещо е младостта, а имаше с нас и възрастни жени. Колко им е било трудно да се справят! Когато копаехме канала и дълбочината ставаше повече от 2 метра, беше по-леко, защото там долу не духаше така силно вятърът, пък макар и рядко на запалено огънче можеше да се погreet измръзналите крайници. И се носеше на обекта заедно със стонове и песен:

„Ветре яростен, вей по полята,
свивай жилест вековен букак.
На орлите сурови крилата
ти не ще счупиш пак.
Родени в бедност и черен труд,
калени в битки за нов живот,
ний носим вечно в сърце си свободата,
борци сме ние на трудови народ“.

И сега в топлата стая, излегната удобно на меката кушетка, се просълзявам, спомняйки си за онези преживяни дни и години в концлагерите – това е било най-високият връх, до който е стигнал моят живот.

Разнасяше леденият вятър нашите песни, нашата вяра, че животът може да бъде свободен, справедлив и щастлив за всички хора. От студа донякъде ни спасяваха изпратените от къщи вълнени пуловери, шалове, шапки и чорапи, а най-щастливите имаха кожухчета, които ходеха по най-замръзналите и болни гърбове. Взаимната помощ и истинското, безкористно другарство бяха голямата сила на оцеляването ни.

Така измина зимата.

В ранната пролет избрахме няколко жени да правим „гранулиран тор“. Смесвахме амониева селитра с говежди и свински тор и правехме по най-примитивен начин малки гранулки, които изсушавахме на слънце. Работата беше мръсна. Как да е се справяхме. Работехме близо до хамбара с царевича. Имаше пролуки и от тях

си отмъквахме царевични кочани. Опитвахме се да заситим малко глада си с попиканите от мишки зърна, но по-добре беше когато отронените зърна успяхме да укрием в дрехите си и през нощта, след вечерната проверка, ги печехме във войнишките си канчета. Макар да бяха много твърди, бяха много по-добри от суровите и представляваха голям деликатес.

Веднъж видяхме, че зад хамбара заровиха умрели от болест кокошки. Жените ги изровиха и през нощта ги свариха в консервни кутии. Карах им се да не ги ядат, че ще се разболеят, но яденето на месо беше така привлекателно, че никой не ми обърна внимание и кокошките се изядоха до последното кокалче. И най-интересното от всичко бе, че никой не се разболя.

Спомням си и друг един случай.

Беше по време на жътва. Даваха повече хляб, разбира се ако се изпълни нормата – на ръка да се ожъне един декар и два ара. С нашите слаби силици и неумението на повечето жени това беше недостижимо и си бяхме все гладни. Веднъж в казана, където се вареше чорбата от боб, се удавили два плъха. Някои от жените не хапнаха от чорбата, предпочетоха да останат гладни, но по-голямата част се заситиха този ден с повече чорба. И пак, за чудо, никой не се разболя. Изглежда плъховете дълго бяха врели в казана.

1949 година беше плодородна. Роди се много жито. За прибиране на житото докараха още арестантки – криминални от затворите. Жъгварските машини бяха малко, комбайни изобщо нямаше, та по-голямата част от площите се жънеха на ръка, особено на неравните терени. Скоро след започване на жътвата образуваха наказателна „Черна рота“. Може би за да сплашат жените и да изцедят всичките им силици, а и за да се опитат да пречупят тези от политическите, които бяха запазили убежденията си и човешкото си достойнство. Жените, които вкараха в нея, не бяха се провинили в нищо, бяха едни от най-добрите в работата на полето. Явно, че заповедта за наказанието беше дошла от високо място. Облякоха ни в съвсем изпокъсани, мръсни, вонящи дрехи и ни отделиха да живеем в една малка къщичка, състояща се от една стаичка, направена от плет и измазана с кал, ниска, със сламен покрив. Преди да ни настанят вътре е служила за кокошарник. Без да бъде изчистена, така на мръсната земя спяхме, на сламеници. Беше пълна с кокошинки, които жестоко ни хапеха. Бяхме около 10-15 жени. Спомням си за земеделките Цветана Цачева, Пенка, Аделина Нейкова, Николова, анархис-

тките Мария Доганова и Цеца Джерманова, троцкистките Пенка Радева и аз, балерините Ана Дитрих и Олга Огнянова, студентката по медицина Катя Партова и др. В лагера бяха довели една безпризорна еврейка, Бела Розберска, виках ѝ „Бамбела“, полуидиот. Не беше в състояние да се грижи дори за себе си, камо ли да работи. Беше благодушно и добро същество. Съжалих тази нещастница, изпрах и изкърпих мантата ѝ, която носеше върху голото си тяло, изкърпах я. Цялото ѝ тяло беше със струпеи. Беше ми много признателна и предана. Викаше ми „моята сестричка“. Тъй като нищо не работеше, се носеше като привидение из двора на стопанството.

На лагеристките им беше забранено да имат досег с нас, заплашваха ги, че ще влязат в „Черната рота“. Само Бамбела успя да се промъкне до нас и ни донесе хляб, който беше скрила под мантата. Най-страшен беше гладът. Даваха на ден по 200 грама черен хляб. Сутрин чай, на обед – чорба от щир (трева, която слагеха в храната на прасетата, без капка мазнина, само сварена трева с вода и сол). За вечеря изобщо нищо не ни даваха. За кратко време се стопихме и се превърнахме в скелети, облечени в черна, изсъхнала кожа. Почти не можехме да спим, измъчвани от глада и кокошинките. Сутрин ни извеждаха на нивите един час преди другите. На 2 юли не ни изпратиха на работа. Казаха ни, че е умрял великият вожд и учител Георги Димитров. Разрешиха на милиционера да ни купи по половин кофичка кисело мляко от лавката и ни дадоха повече хляб. Но най-хубавото беше, че ни позволиха да измажем с кал кокошарника и по този начин се спасихме донякъде от кокошинките. В „Черната рота“ доведоха и две крадли, били по два-три пъти вече в лагера. Може би им бяха дали задача да ни шпионират и за да изплашат криминалните. Държаха ги малко – десетина дни. Това време беше достатъчно да отслабнат и така да изгладнеят, че като се завърнали при другите жени, успели толкова много да ядат, че се разболели тежко и ги изпратили в болница, където едната умряла.

Отвеждаха ни да жънем по ниви далеч от другите лагеристки. Там тръните бяха повече от класовете. По пътя късахме див синап, обелвахме стеблата му и слагаме нещо в стомасите си. Отначало, докато имахме още сили, жънехме, но скоро толкова измършавяхме и отслабнахме, че едва се довличахме до обекта и лягахме на обгорената земя под палещите лъчи на слънцето. В тази голяма беда все пак имахме късмет. Караха ни да жънем ръж. Тя може да се яде сурова като се стриват класовете между дланите. И това ни

спаси. Милиционерите ни подканяха да жънем, викаха, заплашваха и ругаеха, но тъй като съвсем си бяхме изгубили силиците, никой не можеше да ни накара да помръднем. Спаси ни също високият дух. Не се уплашихме, не се отчаяхме, не молехме за милост, а си помагахме една на друга. Когато ни върнаха при другите лагеристки, намерихме не само съчувствие, но дори криминалните ни помагаха с каквото могат.

В общежитието за концлагеристи – жени в Босна имаше една малка стая с тесен прозорец горе, високо до тавана. Там бяха отделили четири жени. Едната беше Бамбела, еврейката, добро и безобидно същество и още две хубави, млади жени – проститутки, Фанчето и Данчето, които бяха разкапани от венерически болести, нелекувани както трябва, имаха вонящи течения и трите се напикаваха. Четвъртата беше Луна – еврейка тютюноработничка. Беше болна от сифилис и туберкулоза и повръщаше кръв. В стаичката имаше дървен нар със сламеници, мокри от пикоч. През зимните месеци на 1949 година след едно посещение в лагера на Миленков, началник на ТВО от София, и мен ме изпратиха да живея при тях. Пред строя му казах, че сталинизмът не е вечен и всемогъщ, всъщност представлява едно напукано лампено шише, което рано или късно ще се разпадне на жалки отломки. Когато разбраха, че ме изпращат при тях, в „Бамбелината стая“, моите нови съквартирантки се разплакаха и веднага се погрижиха да сменят сламата от сламениците. Тези нещастни същества имаха незабавна нужда от лечение, а не от изтезания в концлагера. След известно време при нас изпратиха анархистката Цветана Джерманова, една прекрасна млада жена. С нея успяхме да направим живота в „Бамбелината стая“ поносим. Колетите с храна от къщи, които получихме ние с Цена, ядохме всички общо. Нямаше печка за отопление и ние увити и облечени във всичко, което имахме, се сгушвахме една до друга да се топлим. Вонящото газениче мъждукаше и ние започвахме да пеем. Другарките ни знаеха затрогващи песни, ние ги научихме на нови. Жените от другите стаи, като слушали песните, плачели. Така измина безкрайно дългата зима.

През есента на 1950 година ни бяха завели на една далечна нива да кършим царевица. Редовете бяха много дълги и по-силните помагаха на по-слабите. По време на обедната почивка доведоха на нивата други лагеристки. Между тях беше земеделката Цветана Цачева, кандидат за народен представител от Бяла черква, учи-

телка, много достойна, културна, умна и имаше умения да върши всякаква работа. Когато пристигнах в лагера „Босна“, тя ме приюти на нара до себе си като майка. Няма да забравя, когато ѝ съобщиха, че умрял съпругът ѝ – колко достойно и храбро се държа! Много голяма беше скръбта ѝ. Имали са хубав семеен живот заедно с двете си дъщери. Не разрешиха да отиде на погребението. Много се разтревожих, че я довеждат втори път в лагера. Тя ми каза, че този път не ще е за дълго. Веднага я попитах дали е ходила скоро при моите родители в София, където живееха нейните дъщери. Бяха ме наказали и месеци не ми даваха писмата от къщи, не знаех какво става с моите близки. Тя ми каза: „Напоследък, след смъртта на баща ти през пролетта, не можах да отида в София и да видя майка ти.“ Господи, какъв ужас! Баща ми мъртъв... Не само не са ме пуснали на погребението (после научих от съпруга ми, че правил постъпки пред МВР за това), а не са ми дали и писмото, от което да разбере тъжната вест. Баща ми беше съдия, подпредседател на Апелативния съд в София и много пъти беше правил постъпки пред МВР да се изясни моят случай и ако съм извършила престъпление, да бъда съдена. Никакъв резултат. Чакали са ме всеки ден, всеки час да се завърна... За тези страдания на моите обични близки не мога да простя на сталинистите. Веднага станах, сама отидох по редовете да кърша царица и като се отдалечих да не чуват жените, горчиво се наплаках на глас, разкъсвана от мъка. Не исках доносниците и подлещите да се зарадват и властимащите да се опитат да ме пречупят, използвайки голямата ми скръб. Като се завърнах при жените не пророних вече сълза.

В края на октомври 1950 година от концлагера в Босна изпратиха голяма група жени в Тутракан, където имаше зеленчуково стопанство на милицията. Веднага след пристигането си започнахме да изкубваме изсъхналите стебла домати и пипер. Работата не беше тежка, пък и по края на лехите бяха останали неизвадени моркови. Това за изгладнелите, невидяли пресен зарзават лагеристи беше щастлива находка. Изкубвахме морковите от земята и така, без да имаме възможност да ги измием, само ги изтривахме с дрехите си и лакомо ги изяждахме. Бяхме много доволни, че заситихме глада си. Вечерта ни затвориха в помещение с двойни нарове. Беше много тясно, бяхме натъпкани една до друга. И през нощта стана много лошо! Изядените сурови моркови, богати на целулоза, ни подуха стомасите и всички почувствахме силни болки. Просто

сяхме да се пръснем. Много жени започнаха да повръщат, без да могат да се съобразят, че това става върху другите в теснотията. Някои получиха диария. Охкания, стенания и викове изпълниха тъмното помещение. Тропахме да ни отворят да се облекчим навън, но никой не се отзова. Настана паника, хората смятаха, че умират, а нощта беше много дълга... Оживяхме, но какъв окаян вид имахме, как бяхме изпоцапани! ... За изчистване и дума не можеше да става. Веднага ни подкараха, още превиващи се от болка, на нивата, където рязахме зеле. През нощта беше паднала дебела слана и замръзнала върху зелките и земята. Краката ни, недобре обути, веднага замръзнаха, скоро и ръцете ни се вкочаниха. И така, сечейки зелките, скимтейки от болка, чакахме късното есенно слънце да ни постопли. Така работихме няколко дни. И все пак, обектът беше добър, зелето можеше да се яде. След това ни изпратиха да вадим захарно цвекло. От сушата главичките бяха малки и трудно излизаха от втвърдената земя, но успяхме да свършим добра работа. Случи се и разбран милиционер, та ни позволи да запалим огън, да изпечем цвекло и да извадим останалите картофи от съседната нива. Колко бяхме признателни на него и съдбата!

В концлагера „Белене“ на Щурчето

Беше края на декември 1951 година. Облякохме се с нашите дрехи, с които бяхме дошли в Босна, опаковахме личния си багаж, който се състоеше от изпратените от къщи одеала и дрехи, и ни натовариха на камиони. Бяхме повече от сто и петдесет жени. Не ни казаха къде отиваме. Пристигнахме в Тутракан и там ни затвориха в избите на милицията. Всички бяхме много изплашени от неизвестността. В избата, за да си повдигнем духа, започнахме да пеем народни, Ботеви и други хубави песни. На милиционерите обяснихме, че празнуваме моя рожден ден и наистина беше 28 декември. Трогнаха се и разрешиха две жени с милиционер да отидат да купят бял хляб и салам, разбира се с наши пари. Не бяхме виждали толкова години истинска храна. На другия ден ни качиха на влак и пристигнахме в село Белене край Дунава. Беше надвечер. Селото беше безлюдно. Може би селяните се криеха по къщите, когато минаваше конвой със затворници. По високоговорителите-радиоточки се носеше песента „Нашите майки все в черно ходят, все за нас жалеят...“ Много подходяща песен за нашето посрещане. Жените се разплакаха. Пристигнах-

ме на брега, всеки мъкнещ своя по-голям или по-малък вързоп. Всички със страх се питахме – сега накъде? Качиха ни на понтон. За да се преборим с отчаянието си, запяхме „Заточеници“ по стиха на Яворов и песента на ямболските анархисти:

„Ветре, ветре, клех те, клех те
с клетви, люти зли.
Где се рееш, где лудееш
в чуждите страни?
Духай, духай и раздухвай
в нашите сърца дух бунтовен
буен, волен – дух за свобода!
За уречен, безрасъден бой бъди готов!
Огнелика и велика блика в нас любов.“

Пееха всички, и политически, и криминални, колкото и да викаха милиционерите да млъкнем. Песента се носеше над селото и река Дунав. Откараха ни на един малък остров – Шурчето, недалечно от големия, дълъг километри остров Персин, където имаше хиляди мъже, лагеристи и затворници.

Нашият остров беше обрасъл с големи дървета. Постоянно се заливаше от водите на реката, когато прииждаше, особено напролет. Образуваха се големи и малки блата, развъдници на комари. Преди нас на острова довели мъже лагеристи, които построили дига, върху нея изградили помещенията, в които ни настаниха. Имаше две големи, дълги стаи. Там бяха наковани в два реда нарове. Единият ред до единичните прозорци, които бяха заковани и никога не се отваряха, а другите – до невисоката стена. По средата имаше тясна пъгечка. В едната стая бяхме поставени политическите, в другата – административните. Пред помещенията имаше доста голяма площадка, където ни строяваха сутрин и вечер за проверка. Миехме се с вода от Дунава. Как се къпехме и перяхме? С кофе донасяхме вода от реката, измивахме железните колички, с които работехме на дигата, палехме огън под тях, за да затоплим водата. Чак късно напролет докараха три варела, в които да се сгрива водата, а ние от плет и кал си направихме едно малко помещение за баня.

На западната част от острова, която водата не заливаше, лагеристи бяха построили свинарници. Там беше и голямата, висока барака, служеща за кухня на свинете. Когато пристигнахме, бяха

докарали прасетата. Едни жени наредиха да работят там, други – да уголемяваме дигата, върху която бяха построени нашите спални помещения. Копаехме пръст, товарехме я на железни колички, използвахме я, за да я натрупаме. Работата беше много тежка, особено за жени. Искаха да изпълняваме норма 3,5 кубически метра на човек, за нашите сили – непостижима. Съобразно изпълнението ѝ давахме хляба. Това на практика означаваше, че никога не можеше да изкараме, за да заситим глада.

Веднъж една граблива птица, прелитайки над нас, изплашена от виковете ни, изпусна едно малко петле, което беше сграбчила в ноктите си от брега. То падна при нас и остана живичко, макар и ранено. Отнесохме го в общежитието и започнахме да се грижим за него с много любов, както и за двете малки котенца, как бяха дошли при нас не разбрахме. Пораснаха котенцата и петлето и ни станаха любимци. Петлето излизаше с нас, а вечер важно се разхождаше пред строя и после влизаше в помещенията. Петлето и котенцата бяха обект на всеобщо внимание и нежност, която толкова много ни липсваше. Когато петлето се забавяше да излезе на строя, всички се тревожихме. И внезапно петлето изчезна. Оказа се, че било удушено от дошлата същия ден циганка Гина, била вече два-три пъти по лагерите. Така се нахвърлиха да я бият, особено криминалните, че ако не бяхме няколко жени да я отбраняваме, щяха да я пребият. Тя се оправдаваше, че била много гладна, плачеше и молеше да ѝ простим – не знаела, че петлето е нашият талисман и любимец. Не ѝ разрешихме да го яде, нито някоя от останалите гладни жени пожела това. Погребахме го в изкопано гробче, близо до сградата, и плакахме. Така в най-ненормална и необичайна обстановка, човешкото у човека се проявява, за да го пречисти и му вдъхне вяра и сили да изтърпи, да издържи мъките.

В спалните помещения беше много тясно. Спяхме наблъскани една до друга. Когато освободяха някоя се радвахме и защото за вечер-две, докато пристигне друга, се лежеше и дишаше по-спокойно. На гръб не можеше да се легне, нямаше място. В стоята лятно време поставяха бака за ходене по нужда през нощта, тъй като всяка стая се заключваше. В най-лошо положение бяха тези до баката, особено, не дай Боже, когато храната беше развалена и ни хванеше диария. Зимно време нямаше бака, отключено беше и трябваше в студа и снега да отиваме до клозета, а той беше построен съвсем примитивен под дигата. Както вече казах, прозор-

ците не се отваряха и особено лятно време ставаше адски горещо и задушно. Пролетно време островът се заливаше в по-голямата си част от вода, в която се развъждаха облаци комари и те бяха едни от най-жестоките ни инквизитори. Ужасно наказание беше лятно време да оставят за наказание някоя жена гола на комарите. И това го имаше. Помня една млада жена, Пеца от Плевен, при едно такова наказание беше припаднала. Направиха ни дълги памучни панталони и това донякъде ни спаси от непоносимото хапане. Милиционерките и управата, пак жени, имаха не само облекла, прикриващи изцяло телата им, но носеха на главите си шлемове с мрежа. Сутрин и на вечерна проверка, строени понякога доста дълго, бяхме изхапвани здравата от комарите. Пък и през деня из обраслия с гора остров със сенчести места пак не ни прощаваха.

Друга работа, освен на дигата и в свинарника, беше изкореняването на големи дървета, сечене на клоните и пренасянето им до брега. За отделнонен ни сложиха Райна Гарджева – калугерка, викахме ѝ Попа. Външността ѝ не беше лоша, гласът ѝ бе чудесен, но беше лошо възпитана, с ниска култура и образование, а душата ѝ бе гадна и подла. Слухтеше и носеше на управата. Казваха, че преди да се покалугери била певачка в Югославия. Пееше хубаво сръбски песни. Веднага занесла на възпитателката Ерменка Христова, която не скриваше омразата си към по-интелигентните жени, че съм учила другарките си на руско стихотворение, в което се казвало: „Доносчиците и лъжците носят на глупците.“ А то се оказа, че Попа така разбрала и превела следните редове от Пушкиново стихотворение: „Хвалу и клевету, приемли равнодушно и не оспори-вай глуща...“ За това, разбира се, получих наказание. А веднъж как ѝ отмъстихме за гадостите! Изкоренявахме големи дървета. Трудна и опасна работа. Изравяхме с кирки и лопати пръстта около дървото, оголвахме страничните корени, отсичахме ги и дървото падаше с трясък. Често дупките ставаха дълбоки и при внезапното му сгромолясване работещите наоколо можеха да бъдат затиснати. Норма нямаше и отделноната Райна Гарджева определяше колко хляб да получим. А тя, за да се хареса на управата, ни пишеше много малко хляб. Една вечер, когато се върна от съвещание в канцеларията и отвори вратата да влезе при нас, извиках: „Кажете кой предаде Васил Левски?“ Всички в един глас извикаха: „Попа, попа!“ Тя замръзна на мястото си известно време, после без да издаде звук се мушна на нара си. Това обаче не занесе на управата.

Дебелата ѝ кожа се засегна, съвестта ѝ като че се слабо пробуди, но не за дълго.

Както вече казах, на острова имаше свинарници. Най-вече се отглеждаха свине-майки. Имаше бели и черни свини. Белите се опрасваха в боксовете, които ние старателно измивахме и постилахме със слама. Черните свине-майки обаче бягаха в гората и там раждаха малките си. Но тъй като от сушата доплуваха лисици и изяждаха много прасенца, които оставаха сами, когато майката отиваше да пие вода и да се нахрани, наредиха ни да издирваме прасилата и да пренасяме прасенцата в боксовете. Тази дейност се оказа трудна и опасна. Черните свини имат още много диви инстинкти и се нахвърлят с голяма свирепост, ако някой докосне малките им. Така че трябваше много предпазливо да се действа. След като издебвахме майката, когато напусне леговището си, слагаме прасенцата в кошница, покривахме ги да кротуват, а едно оставяхме да врещи, като го дърпахме за ухото. И така това прасенце с бягане предавахме по щафетата. Свинята-майка, чула писъка, се насочваше да вземе чедото си. Едва успяхме да стигнем до свинарника и в бокса пускахме прасенцето. При него се настаняваше свинята-майка. Много внимателно внасяхме и другите прасенца. Случваше се, когато не успяхме да стигнем до свинарника, да пуснем прасенцето на вече добягалата и настигнала ни майка. Тя го връщаше пак в леговището. И историята започваше отначало.

На Щурчето докараха две волски коли с два чифта волове за пренасяне на ярмата от понтоните до кухнята на свинете и за разнасяне на готовата храна по боксовете. Предадоха единия чифт волове на мен, другия – на Мария Илиева, викахме ѝ Макюн. Беше от село и знаеше как трябва да се грижим за животните. Нейните волове бяха по-стари и кротки, а моите млади и необучени още. Сутрин милиционерката ни вдигаше още по тъмно, за да изчешем и нахраним воловете и да ги приготвим за работа. А вънка ни чакаха комарите. Въпреки че се отбранявахме с клонки, успяваха да се впият в лицето и ръцете. А пази, Боже, да ти се приходи по нужда. Воловете, затворени в обора, ни усещаха отдалече и мучаха – и те изхапани от комарите въпреки дебелата им кожа. Запалвахме огън, в него влагахме волски изпражнения. Димът и вонята прогонваха донякъде облака от комари. След като изчешехме животните с гребен, се успокояваха. Разнасянето на храна по свинарниците не беше лека работа, но имаше почивка, когато отивахме да

ги пасем. Тогава вземахме с нас постоянно носената книга за четене. Не съм отбелязала, че както в концлагера „Босна“, така и в „Белене“ имаше доста добра библиотека, в която покрай дежурните пропагандни книги в духа на сталинизма имаше и хубави.

Мария беше около 40 годишна, отличен човек и другар. Съвестна в работата, обичаща животните, тя имаше богат житейски опит. По убеждения беше земеделка от опозицията на Никола Петков. Имаше всестранни интереси, прям и честен характер и никога не се отчайваше и плашеше от трудния ни живот. Обичаше да пее и ето любимата ѝ песен:

„Овчар си стадо пасеше
край бистър извор самотен.
Чело му китка красеше,
а той си пее сиротен:
Овчар съм девет години,
откак ме либе остави.
Забягнах в глухи долини,
в самотни, китни дъбрави,
где няма тлаки, седенки,
нито пък свидни преденки.
Где не ми мира не дава
гората тиха потайна,
а нощем ми се явява либето в доба незнайна.“

Пролетта на 1952 година беше студена и по време на Великден. И точно на този ден няколко жени от политическите ни нацараха да мием коритата от свинарниците в Дунава. Трябваше да сваляме по стръмния висок бряг тежките корита и да ги измиваме в почти ледената вода. Ръцете и краката ни вкочанясаха. Никога не молихме за пощада, защото знаехме, че няма да я получим. За кураж започнахме да пеем. Песните се разнесоха по реката, чуа ги и на брега. Не си спомням всички песни, но една няма да забравя. Текстът е от анархиста Липовански, мелодията от Иван Недялков:

„Край гората бистро е поточе,
край поточе румено девойче.
Китка кичи, в струи се оглежда
и на струи галено нарежда:

„Ой, вий струи, струи сребропищни,
 прият ли ви млади харамии?
 Либе имам, либе харамия
 и за него тази китка вия!“
 Ветре клех те, клетва не остана,
 брат бъди ми, не ходи в Балкана.
 Не обрулвай листните върхари!
 Где, кажи ми, либе ще се скрие,
 враг кога му дирите открие?
 Где на завет морен ще полегне,
 сън кога му клепките натегне?...
 Либе мое, галено и сладко,
 три години тъча мокро платно.
 Тихо впитам сведена над стана
 черен кенар, да не види мама.
 И от платно ще ушия дари
 и ще тръгна из кротките дъбрави,
 в рано утро по гори ще скитам,
 цяр и билки зарад теб да питам.
 Кажат ли ни гроба ни къде е,
 тихо припев сватбен ще запая
 и ще свикам китните сватбари -
 девет буки и дъбраци стари,
 ред по редом ще ги даря дари,
 кога дойдат твоите другари,
 да не късат тънкото си лико,
 за да връзват лютите им рани.
 Ветре клех те, клетва не остана,
 брат бъди ми, не ходи в Балкана.
 Ще те даря среброшити дари,
 не оголвай листните чукари!“

Песните вбесяваха управата, но този път не ни наказаха – хубаво бяхме измили коритата на свинете на ден Великден.

Един ден в строя отделиха три жени и ни изпратиха да разриваме коптор от дървени въглища. Едната беше Иванка Воденичарова от Шумен. Почтена, образована и културна, тя при всички обстоятелства се справяше с трудностите спокойно, уравновесено, дори с хумор. Беше на 45 години, земеделка – николапетковистка. Другата

беше Елза Даскалова, 30 годишна, жена на Рангел Даскалов, член на Постоянното присъствие на земеделския съюз на Никола Петков. Осъдили го като опозиционер на 7 години, но по затворите не стоял дълго, а години прекарал в Държавна сигурност в София. Там бил жестоко инквизиран, за да признае, че е шпионин. Там го и убили след нечовешки мъки. Съпругата му Елза го търсила от затвор на затвор, но не могла нищо да разбере за него. Арестували и нея през 1951 година и прекарала месеци в Държавна сигурност в София. Там ѝ побеляла косата от стоновете и писъците, които чувала ден и нощ от килията над нейната, където изтезавали арестуваните. Беше оставила двете си малки момченца при старите си родители, на които отчуждили мелница и имоти в село Черни връх, Провадийско, и били в много мизерно положение на село. Въпреки големите си тревоги и мъка се владееше и се държеше много достойно и храбро. Не проплака и не се пречупи пред палачите.

И така, започнахме трите жени работата. Впрегнахме чифт воллове, отидохме на Дунава и с кофи напълнихме качените на колата варели. Беше ранна пролет. Водата леденостудена – замръзнахме. Откарахме водата при коптора. Той беше на високия бряг на реката. Изсичали дървета, правели жарава, която затрупвали с пръст, за да се превърне в черни дървени въглища. Работата, която ние трябваше да извършим, се състоеше в това да се отстрани пръстта и да се изровят въглищата. Имаше опасност на места още не изтлелите въглища да пламнат отново и ние постоянно хвърляхме вода с кофите там, където имаше жива жарава. Работата беше тежка и отговорна, но хубавото беше това, че при нас нямаше милиционер да ни подвиква като на добитък. Ние най-съвестно изпълнявахме възложената задача. И се справяхме, но... Като се огледахме и трите избухнахме в силен смях – черният прах, който се вдигаше, когато хвърляхме вода върху въглищата, ни бе превърнал в същински негри. Виждаше се бяло само на очите и зъбите. Три дни работихме на този обект. Отивахме на високия бряг и се наслаждавахме на Дунава. Гледката беше много красива. По спокойните води на реката в слънчевия ден се носеха огромни венци от бели цветя. Реката, наскоро размразена, носеше кържи, ледени блокове, по краищата на които стоеше навейл сняг. Около коптора забелязахме няколко землянки за четири човека, издълбани в земята и отгоре покрити с клони и пръст. В землянките си запалихме огън и се постоплихме. Предвидливата Иванка беше взела кибрит. Там

успяхме да се изкъпем и изперем. Елза ни пееше с хубавия си глас арии из опери, аз рецитирах стихове, а Иванка ни разказваше интересни случки от живота си. Три дни имахме измамното чувство, че сме свободни. Това бяха три щастливи дни.

Началник и отговорник на свинефермата на остров Щурчето беше един едноок човек, викахме му бай Иван, зоотехник. Много обичаше животните и си разбираше от работата. С нас, концлагеристките, беше човечен, но изискваше съвестно отношение на всеки към съответната задача. През известни интервали теглехме прасилата, за да се види как наддават малките прасенца. Имаше бели и черни свини: при белите беше възможно да се претеглят малките, а при черните – не. Бялата майка не се противеше, когато ѝ вземаха прасенцата, а черната веднага се нахвърляше върху този, който иска да ги докосне. Казваха, че при мъжете на остров Персин черна свиня разкъсала човек. Веднъж дойде някакво началство от София на проверка в свинарника. След като разбра, че не теглим черните прасила, направи остра забележка на бай Иван и заповяда веднага да вземем и претеглим прасенцата на една черна свиня. Накара ме това да направя аз. Отказах, както и другите след мен, да влезна в бокса. Тогава началството, след като наруга и заплаши с наказание и за да покаже смелост, се вмъкна в бокса, но след секунда изхвъркна от там и се плъсна с новите си светли дрехи в локвата до свинарника. Свинята отмъсти за нашите унижения. Злорадо се засмяхме всички, но тайничко, за да не ни забележат – и за това бихме си изпатили.

Когато валяха дъждове и наоколо се разкалваше, работехме много трудно. И там, на острова, храната беше лоша и недостатъчна. Вечно бяхме гладни. В началото, когато докараха свинете, ги хранехме с царевична ярма. Забърканото с вряла вода царевично брашно можеше да се яде и от гладните жени. Разбира се, тайничко, без да ни видят, успяхме да изнесем и на другарките си, които не работеха в свинарника. Няколко пъти дори бяхме скрили бака запарена царевица в храстите за мъжете лагеристи, които идваха на нашия остров да косят трева. Но това щастливо време беше кратко. Доставка комбинирана ярма с къспе и колкото и гладни да бяхме и се опитвахме да ядем, не можеше. Някои жени започнаха да ловят врабчета, които на цели ята влизаха в бараката, служеща за кухня на свинете. Веднъж ми дадоха едно голямо, живо врабче. „Вземи сестричко, опечи го, то е най-хубавото!“ Като поех в ръката си изплашеното птиче, усетих лудото биене на сърчицето му. Плененото съ-

щество беше лишено от свободата си като мен и беше осъдено да загине. Бях сродена с тази малка жива твар и изпитах неизразима радост, когато без да ме забележат излязох от бараката, протегнах ръката си и пуснах птичката на свобода. Птичката излетя, дали и аз някога ще бъда на свобода!... Това беше незабравимо в живота ми преживяване, на вид може би незначително.

След смъртта на Сталин започнаха да освобождават на малко групи жените от концлагера „Белене“, значи от остров Шурчето. Освободена бях и аз на 9.VIII.1953 година. Тъй като бях отслабнала и имах много окаян вид, реших да отида за известно време в Русе при баба ми и леля ми докато се посьвзема. Четири жени отпъгувахме за Русе с параход. Повечето пъгници, разбрали по външния ни вид, че излизаме от концлагера, се отнесоха съчувствено към нас, макар и боязливо. Някой ни почерпи с една голяма, чудесна диня, най-сладката диня, която съм яла през живота си. Параходът плуваше бавно и ние пристигнахме в Русе в 11 часа през нощта. Градът спеше. На небето беше изгряла голяма, светла луна. Не можех още да повярвам, че съм свободна, вървейки по кея се озъртах и обръщах назад.

Малката къща сред широкия двор на брега на Дунава беше тъмна. Извиках: „Маме, мило маме, излезте, дойдох си!“ Отвътре чух гласа на баба ми: „Гине, Дафе, ставайте, нашето Лили се връща!“ Разтреперани трите старици, баба ми, мама и леличка отвориха вратата и известно време ме гледаха стъписани, като че ли не можеха да ме познаят. После прегръдки, сълзи от радост и мъка, че ме виждат в такъв хал. След като се изкъпах и нахраних, постлаха ми снежнобели чаршафи на меката кушетка в гостната стая. Легнах безкрайно щастлива, но скоро трябваше да скоча от леглото, защото ми се схванаха със силна болка краката. Тогава постлах чаршафа върху килима на пода, легнах и блажено заспах. Било е сигурно към обед когато се събудих от тихичък плач. Над мен бяха се надвесили трите ми обични същества и плачейки ме гледаха с недоумение. Така на твърдия под поспах още няколко нощи, докато свикна да лежа в нормално легло с пружини. За срещата със съпруга си и дъщеря си няма да разказвам. Стараех се да обърна всичко на шега и доста често успявах. Бях изгубила до голяма степен горе-долу привлекателния си външен вид, но не и обичта към близките си и към човечните и честни хора. Не бях изгубила и вярата в доброто и правдата в този объркан и грешен свят...

Надеждата, която ни спасява

*Откъс от разказа на Любен (Тодоров) Бувев,
с доживотна присъда, от която прекарва по лагери 2 и по
затвори 5 години.*

Задържан: 1 юли 1949 г.; Освободен: 20 юни 1961 г.; Общо 12 години

На първи юли 1949 година рано сутринта няколко въоръжени лица нахлуха внезапно в квартирата ми и без да се мотивират с някакво основание вкопчиха ръцете ми в железните челности на безлезиците. Наредиха ми да застана в ъгъла и да не разговарям с никого. Извикаха един съсед, тяхно доверено лице, който да гарантира, че арестът и обискът са законни.

Тършуването започна. Добре, че стайката е малка, мебели никакви – два стола, гвоздеи, забити в стената, които служат за закачалки. Под леглото вечер сритвах обувките си, а сутринта ги вадах. Така че не бяха затруднени с обиска, освен с изтърбушването на възглавницата и дюшека.

Ядосани, че нищо не намират, извикаха баба Зорка – хазайката, и съседа Първан Нистеров („обективния“). С повелителен жест наредиха бабата да отключи мазето, но и там не намериха нищо.

– Таван имате ли? – сопна се агентът Динко Цветков от село Сливовик, Ломско.

– Коя къща няма таван – отговори кротко бабата.

– Отведи ни там!

Бабата донесе една стълба и я постави под отвора на тавана. Най-напред се качи агентът, след това – довереното лице и бабата. Докато бабата успее да се качи, Динко беше обиколил целия таван.

– Какъв дявол пък търсите на тавана?

– Ще видим, бабо. Там, където не очакваш, току виж пъкнало нещо.

И уж случайно, повдигайки поглед и взирайки се, посочва на бабата някакъв предмет между керемидите.

– Какво ли ще е това, а, бабо? Я да го видим по-отблизо.

И агентът извади изпод керемидите и гредата един пистолет.

– Ти казваш кротко момче. Този пистолет твой ли е?

– Той джобно ножче не носи, ти за пистолет говориш.

– Джобно ножче може би няма, но сама виждаш какво е скрил под керемидите на тавана.

Бабата, сконфузена, смутена, трепна, но бързо се овладя. Някакво вътрешно чувство събуди подозрението ѝ. Приблужи се до агента и докосна намерения под керемидите пистолет, който той държеше в ръцете си. Но щом пишна желязото, развълнувано извика:

– Възможно ли е това желязо да е стояло под керемидите и да е толкова топло? Вие сега сте го сложили.

– Ха, ха, ха, хитра бабичка, на майтап не се хваща – ухили се агентът.

– Майтап! Акъла ми изкара. На мачката за игране, на мишката за плакане. Не ви ли е съвестно да се подигравате с една възрастна жена?!

– Хайде, стига приказки. Героят ни чака да го отведем. Много се забавихме.

– Къде ще го водите? Горкото момче!

– Където му е мястото – озъби се Динко.

Милиционерите ме гледаха с недоумение. Познаваха ме – винаги съм бил общителен, независимо с кого. Дори един от тях каза:

– Да му свалим белезниците, другарю Цветков. Той е кротко момче, аз го познавам.

– Да, бе! Кротък, тих и чист като вода ненапита. Толкова кротък, че вдигнал глава срещу народната власт.

Агентът стрелна с очи обадилия се милиционер, загледа се в мене и грубо ме попита:

– Ти си бос. Обувки нямаш ли, бе?

– Под леглото са – обадох се аз.

Извадиха ги, разпориха табаните от подметките и ми наредиха да ги обуя така, с нахлузени разлепени табани.

– Нищо няма и между табаните, другари. Напразно са ви насочили към мене. Целия двор да преровите, няма да намерите нищо компрометиращо. С празни ръце сте дошли, така и ще си отидете.

– Този път не позна. Ще си отидем, но не без тебе.

Избута ме през вратата. Тримата, въоръжени със заредени шмайзери, тръгнаха след мене. „Престъпникът“ е задържан, не бойте се, хора. Отсега нататък спете спокойно.

Съседите, уплашени, скрити зад пердетата и оградите, крадешком поглеждаха към потерята и спокойния човек пред нея на улицата. Събралиите се пред общината хора изчезнаха яко дим, подго-

нен от вятъра, щом ме видяха с белезници, съпровождан от въоръжени милиционери.

Пред общината ни посрещна самата „власт“ – Иван Каменов, началник на Държавна сигурност, по професия шивач, определен от комунистическата партия за околийски началник на ДС в град Лом. Вкараха ме в една стая, разделена със завеси на кабинки, в които по-късно вкараха и останалите арестувани. Извикваха ни по имена, като ни подреждаха в кабините.

За този трагикомичен фарс и неговата инсценировка изглежда са били нужни няколко дни подготовка. Началникът нервничеше и постоянно питаше защо се бавят другите и къде се мотаят още.

– Всички са тук, другарю началник, освен Теофил Филчев Кирилов и Йордан Георгиев Стоянов – отрапортува пред Иван Каменов един русоляв чипонос агент. – Те са на сигурно място.

– Добре, а готово ли е превозното средство? – попита началникът кмета на общината.

– Тъй вярно, господин началник – вдигна ръка по военному и козирува на гола глава шкембестият шишко Борис Младенов, комунист, пожизнен кмет на село Голинци, сега Младеново (прекръстено на убица на едно войниче в село Аспарухово, Ломско).

– Сложете им качулките и да тръгваме!

Надянаха на главата ми до раменете нещо като чувал от плътна материя. Ако не беше отворът отдолу, задушаването ми беше неминуемо.

Към Държавна сигурност

Качиха ни на бордова товарна кола, на която от кабинката на шофьора до задния борд беше монтирана на около метър височина желязна тръба. Към тази тръба бяхме прикачени с белезниците, впили железни челюсти в ръцете ни. Колата изръмжа, заподскача по неравния терен и ни понесе в неznайна посока. Нямахме никаква опора, освен закачената ръка и разкрачените крака върху клатещия се насам-натам потон. А проклетият шофьор ту ненадейно спираше, ту форсираше камиона. Ние се скупчвахме до кабината, изправяхме се, след това политахме назад. Клатушкахме се наляво-надясно, наляво-надясно, а конвоиращите се заливаха от смях. Сигурно така са се смяли византийските воители на ослепените Самуилови войници. „О, времена, о, нрави“. Не ги виждахме, но чу-

вахме гръмогласните им възклицания, предизвикани от нашата болка и мъка.

Не знам как другите усещаха и понасяха болката, особено на прикачената ръка, но аз бях почти на границата на припадъка. Помъчих се да се овладеея, но не успях. Дори Виктор, най-силният между нас, с атлетична осанка, също не издържа и се провикна:

– Брей, хора, няма ли поне капка човештина у вас?

– Никой да не говори! Млък, гадино долна! – обадиха се от конвоя.

Изглежда бяхме пристигнали, защото наредиха да се затвори улицата от двете страни. Чу се тупурдия и чаткане на конски копита по базалтовия паваж. Започнаха да ни свалят от колата.

В гардероба

Дойде моят ред. Сваляха качулката от главата ми, откачиха ръката ми от тръбата. Заповядаха ми да слеза долу. Краката не ми служеха и двама милиционери ме понесоха към един стенен гардероб. Натикаха ме в него, заключиха и изчезнаха.

Зашеметен от преживяното, се свлякох на пода. Колко време съм прекарал в това шоково състояние, не зная. Тъмно като в гроб и толкова тясно. Само струйка светлина от прокраднал се лъч се процеждаше през ключалката. Поокопитих се, взех да идвам на себе си. Направих опит да се изправа. Не успях, опитах пак. Невъзможно. От едната страна стената, а от другата вратата ме притискаха плътно. Освен това лявата ми ръка, изтръпнала от болка, сякаш още овесена на тръбата, гореше от пръстите до рамото.

От време на време чувах стъпки по коридора. И отново тишина. Като че ли бях в гроб. Поне да можех да легна. Изключено.

Най-сетне, като се опирах на лакътя на дясната ръка в стената, запълзах нагоре към тавана на гардероба. Главата ми опря без да мога да се изправа достатъчно. Слава Богу, природата не ме бе дарила с по-висок ръст, иначе теснотията би се удвоила. Как ли са прекарвали по-високите от мене хора в тази клетка? Ужас!

И все пак се изправих – комфорт! Наистина чувствах лявата си ръка като чуждо тяло, прикачено на рамото ми. Пустотата и тишината трудно се понасят, особено комбинирани със страха и болката. Слава Богу, още съм жив! Сега в тъмнината като че ли по-ясно виждам нещата, в бушуващия хаос на мислите си по-ясно разби-

рам положението, в което се намирам. Мъдрувам, философствам. Не стигам до никъде. Защо съм в тази душегубка? Какво съм направила? Някаква енигма мълчи.

Питам се и не знам!

Но перверзният мъчител знае. Болното му въображение има вече изградено солидно убеждение какво трябва да прави с мене и с останалите. Те ще действат, но аз какво да правя? Трети ден вече нито вода, нито хляб, само до клозета и обратно, и то само за секунди – ако можеш изходи се, ако не – търпи.

Започнах да говоря със себе си. Самотата не се понася, тя е непоносима от болката. Мъчителите знаят това отлично, затова от време на време прибягват до репресия, съчетана със самота.

Аз съм работохолик и за да не прекарам това време залудо и да не изпадна в скудоумие, по цял ден съчинявах нещо наум или мерех гардероба: четири педи дължина, две педи и чеперек ширина и осем педи височина. Това беше моето обиталище 32 дни.

Възможно ли е човек да оцелее в такава обстановка толкова време? И аз трудно си обяснявам това, при все че е казано и преживяно от самия мен.

По едно време пак ме „забравиха“. Комунистическо-чекистки метод за притискане на жертвата. Без вода, без хляб, този път и без клозет. Цели три денонощия. Физиологичните нужди започнаха да ме тормозят. Започнах да удрям по вратата. Никой не се обади. Усилих ударите. Най-после една съннена мутра се показа.

– Какво си се разбунтувал бе, гад мръсна?

– Ходи ми се до клозета.

– Панталон нямаш ли? – каза оня и със злорада усмивка трясна вратата и изчезна.

След малко се върна ядосан и през зъби каза:

– Тръгвай и нито дума! Ясно?

Отвори един клозет и след като ме вкара вътре, затвори и заключи вратата. Бях се изпикал вече в гардероба в гащите. Пикочта беше попила. Голяма нужда не изпитвах – на гладен стомах клозет не му трябва. Вода, вода ми трябваше да угаси напуканите устни и пресъхналото гърло.

Чешма в клозета нямаше. Инстинктът събуди всичките ми сетива. Огледах се наоколо, послушах се. Едва чут шум изостри вниманието ми. От клозетното казанче се оцедяше тънка струйка. Веднага стъпих на клозетната чиния и започнах да лоча вода. Тя беше

застояла и миришеше, но сега нямах време за капризи. Пих от дясната ръка, лявата още беше безчувствена.

Седнах да си почина на чинията. Какво удобство в сравнение с гардероба. Тук можеш да опънеш краката си, да застанеш прав без да опираш главата си в тавана. Абе, разкош!

– Ей, гад, докога ще клечиш!

– Готов съм.

Оня отвори вратата, срита ме няколко пъти и ми се закани:

– Пък друг път да не ме тормозиш посред нощ!

Аз съм го тормозел!

– При мене е все нощ. Забравих, че има ден.

– Млък, гадино мръсна! И това не заслужаващ.

Трясна вратата и извади ключа. Тънък лъч през ключалката се отрази на стената. Аз съм сантиментален и струйката светлина в този мрак и мъчения предизвика у мене нежни чувства, вълнения и мечти, които отвличаха вниманието ми от ужаса. А това е добре, само така се оцелява.

Бях загубил представа за ден и нощ и не мислех за нищо друго, освен за вода и как да променя положението на тялото си, за да облекча страданието на мускулите и ставите.

Този ден гардероба отвори друга намръщена мутра.

– Хайде в клозета! И по-бързо!

Заклучи вратата и стъпките му отекнаха по плочника. Не беше същият клозет. Вместо с фаянсова чиния, отходното място беше с чугунено клекало. Абсолютно невъзможно беше да се пие вода от казанчето както преди, на горния етаж. А жаждата е същата. Напуканите устни искат влага, езикът няма откъде да я достави. Дръпнах синджирчето и подложих ръка на сифона. Водата, преди да се излее в отходния канал, напълни шепата ми. С ненаситна жажда я изпих на един дъх. Подложих шепата пак, но някаква отвратителна гадост сякаш обърна стомаха ми, повдигна ми се и започнах да повръщам. Какво повръщане, стомахът повърна същата гадост.

– Венец ли му виеш бе, гад? – подвижна бюстителят на реда.

– Готов съм – обадох се.

Той ме напсува. Натика ме в гардероба и отиде да напсува друг.

Докога в този ковчег? Ни жив, ни умрял. Физическите болки се понасяха донякъде, но досадното терзание от душевната болка трудно се понася. Спомних си приказката за дърваря и мечката:

„Раната от брадвата зараства, но лошата дума не се забравя“. Колко алегорична е тази приказка.

Знам, че това малтретиране, на което съм подложен, е само преддверие към адския лабиринт. Комунистите са ненадминати изобретатели в изтезанията.

Какво ли ми предстои тепърва? Следствието започва.

Най-после пред вратата на душегубката застава началникът на ДС Иван Каменов. Изглежда ме високомерно, лукаво, със зла умишъл и двуличие и уж от загриженост ме попита:

– Как си? Гледам, поизмачкал си костюма.

– Не съвсем, в тази бърлога освен прав да стоя, все едно на качалка е поставен, няма начин да се измачка.

– Ние с такава квартира разполагаме за нарушителите на реда и спокойствието на гражданите.

– Не знам кои са нарушителите на реда. Аз знам, че не преча никому.

– Пречиш на властта да осъществи намеренията си, а те са демократични, и всеки опит да се попречи на този стремеж към комунизма трябва още в зародиша му да бъде смазан, както казва другарят Ленин.

– Щом имам вина, кажете ми я, обвинете ме. Закони няма ли в тая страна, правни норми няма ли за мнение и оценка. Дали едикои си е правилно или неправилно задържан.

– Много бързаш. Всичко има – и закон, и правни норми.

Блажени са вярващите, помислих.

Каменов прекъсна разговора. Извика Горан Мъглата – старшина, родом от село Василевци, Ломско, служещ и изпълняващ най-черната работа на мракобесната ДС. Както в лабиринтите на Ада, така и през целия си живот не съм срещал по-коравосърдечен човек от споменатия Горан Мъглата. И надали би могло да се намери по-подходящ пряхор на този мрачен индивид. Той носеше винаги един крак от счупен стол и удряше с него безразлично къде след условия знак на Иван Каменов. Кракът попадна между плещите ми по гръбначния стълб. Политнах напред, но се задържах в насрещната стена.

– Ха, ха, ха! Абе ти много нежен си бил. От едно галене се препъваш. Ами какво те чака още.

Разбрах, че жестокостта по-малко се дразни от мълчанието, тя го взима за спонтанно покорство, но възражението и опитът за оправдание са явен бунт. Затова предпочитам мълчанието.

„Грижата за човека“

След два дни ми дадоха филийка хляб и парченце сирене. Лакомо излапах хлебеца, но от сиренето не посмях да лизна. Знаех, че то е солено, а аз не бях пил вода от няколко дни и соленото сиренце щеше да запали още повече жаждата. Излъгах се. Вечерта ми дадоха вода в една консервна кутия, филийка хлебец и едно парченце сирене. Предупредиха ме да не ям лакомо (като че ли са ми устроили банкет) и да не пия с голяма стръв, защото това щяло да доведе до непредвидими психо-физически аномалии.

Знаех, че това не е „грижа за човека“, тоест за мене, а за самите тях. Ами ако се случи гаф, предизвикан по невнимание от страна на следствените? Наистина няма да се отрази особено върху съвестта им и върху прикрития ход на репресията, но ще забави съдебния процес. Пък и сега е дошло време да убиват със закон.

С тѣга си спомням за онези четиридесет безвластни дни след 9 септември 1944 година, когато произволно безчинстваха и стреснаха в уплаха цяла България. Това са същите хора. Отмъстителният им и жесток нрав не се е променил ни на йота за пет години.

Тодор Александров – ухото

Загубил съм всякаква представа за времето. Смѣтно си спомням за час, ден, месец. Няма ден, само нощ, прекъсвана от време на време за естествените ми нужди. И после пак нощ.

Преместиха ме в таванска стая. Веднага се опънах върху голия циментов под и съм заспал. Колко съм спал, не знам. Събудиха ме с трясък и псувни. Проснаха в краката ми един труп и изчезнаха. Уплаших се и усетих как косата ми настръхва и как тръпки ползват по цялото ми тяло. Зашеметен от видяното, се свих в ъгъла.

Не знаех какво да правя. Само гледах втрънено окървавеното лице на трупа и засъхналата кръв по самото му.

По едно време забелязах, че единият му крак шавна. Зарадвах се. Жив е! След около час, час и половина трупят се понадигна на лакти, разтърси глава, огледа се наляво, надясно и с гневна псувня се обърна към мене:

– Защо? Откога се намирам тук?

Страданието предизвиква състрадание. Исках да го успокоя. Аз, който имах нужда от спокойствие и лечение. Изкълчената ръ-

ка беше отекала в рамото и китката и изтръпнала от голяма болка.

– Какво да направя, за да ви помогна? – попитах го.

– Не съм ял и пил вода пет дни. От това имам нужда. Но какво бихте могли да ми дадете. Нали виждам, че сте на моето дередже. Благодаря за човешината. Виждате какво са направили от мене. Това хора ли са? Жадни, по-точно кръвожадни хищници. Какво искат от мен, защо ме тормозят. Млад човек съм, никому не преча. Искам свободно да работя и живея. Властта нека остане за тях. Знаем, че властта е тяхната единствена цел и затова е и този алчен стремеж да я запазят и страх да не им я отнеме някой. Затова сме тук с вас.

– Остана ми едно късче сиренце от вчера. Заповядайте, друго нямам.

Той го налага като локум, без да се замисли за жаждата.

– Трогнат съм, но ние сме вече съквартиранти от три-четири часа, а имената си не знаем. Аз се казвам Тодор Александров, от село Разград. А вие?

– Аз си забравих името. Гад ме наричат тук.

– И кого не наричат гад. Това е любимото им обръщение към инакомислещите. Но ако става дума за гад, тя подхожда единствено само на тях. Вие все пак си имате име.

– Любен.

Замълчах. Този оживял труп се оказа толкова жизнен, че събуди в мене някаква осторожност.

Сутринта един след друг ни пуснаха до клозета и мивката. Дадох ми в една консервна кутия вода. Шишета не се разрешаваха – от „грижата за човека“. Току виж някой, за да прекрати мъките, чушил шишето и си прерязал вените. Това по-късно стана с редактора на вестник „Нова Македония“ в Софийския централен затвор.

Ползвах клозета и ме прибраха на тавана. Тошо още не беше прибран. Мина около час, няма го. Енигмата е ясна!

Знаех, че следствието си служеше с такива похвати. Първото действие на пиесата ме подведе и заблуди („окървавеният труп“), но второто явление от сценария ме озадачи. Недоумях как Тошо от безжизнен труп се оказа толкова свеж и жизнен за една нощ. Освен това, заедно ни пуснаха в клозета, пък той се върна около два часа след мене.

– Да не са те водили в градския клозет – попитах го с шеговит намек.

– Нали целият бях изпоцапан с кръв от разбития ми нос и уста от нашите „архангели“, та поизмих лицето си.

Ругаейки Иван Каменов и Мъглата, с тежки въздишки и тюхкания седна на циментовия под.

– Ще ме унищожат. И да се тюхкам, и да се вайкам, не знам вече какво да правя – продължи той, търсейки отзивчиво съчувствие, и замълча. Мълча и аз, но за да не се усъмни, че съм разбрал ролята му на провокатор, престорено състрадателно му казах:

– Ако има нещо, признайте си. Няма да ви убият.

Погледнах го – измит, следа от кръв няма по лицето му, само по реверите на самото засъхнали струйки кръв. Нека все пак останат някакви следи от „инквизицията“.

– Като ви гледам, вие сте почти момчурляк. Може би войник не сте били още. Какво искат от вас? Защо са ви задържали? – попита той.

– Юноша съм бил преди 4-5 години. Войник съм бил. Сам се питам за какво съм тук. На властта това ѝ е работата, да измисли нещо.

– И аз така мисля, между нас казано. Участвах в едно измислено съзаклятие – трима души, три луди-млади глави анархисти: аз, Първан Чолашки и Софрон, забравих фамилията му. Какво ти съзаклятие, трима добри приятели, неподдаващи се на ремсиските щуротии да ходим да арестуваме и изнудваме за пари наши съселяни, дори наши съседи. Отказахме и тримата. Те си въобразили, че всеки, който е критикувал свалената власт преди девети септември, е комунист или поне техен симпатизант. И понеже не успяха да ни завербуват в коварната си мрежа, използваха един наш излет сред природата и тримата ни арестуваха. Уж че сме тръгнали да палим житата.

Слушах разсеяно словоизлиянието, без да му обръщам особено внимание, потънал в мисли, измъчен от болката в отеклата ръка и напуканите от дългото стоене крака.

Най-после сънят ме повали на голия цимент.

Вечерта ни пуснаха по естествени нужди двамата едновременно, но в различни клозети. Пред вратата на клозета, който ми посочи Горан Мъглата, стоеше една измъчена физиономия, която едва чуто ми прошепна:

– Внимавай, Тошо е уxo!

Старшината изглежда беше забравил, че е пуснал едновременно трима и започна да ни ругае и да ни псува, сякаш вината не беше негова. Заклучи ме в клозета и подгони другия с ритници към карцера му.

Предчувствието ми, че Тошо е доносчик, се оказа вярно. Пак не го заварих на тавана. Вечерта с хулигански, преувеличени заплахи и с ритници го докараха.

– Всеки ден по-лошо. Но ще имат да вземат. Искат да си призная вината и ще ме пуснат. А защо пък да не си призная? Ти какво би казал?

– Ако имаш вина, признай я. Нали преди каза, че си невинен и, както се казва, признат грях, не е грях.

– Абе то така... Ама те по друг, по свой начин тълкуват нещата. Ето, ние отиваме на разходка, а те казват: „Само лудите се разхождат по това време, тръгнали сте по саботажа“ и ни арестуваха.

– Тяхната работа е да чоплят в душата ни и да им казваме това, което искат. Ако няма какво да им кажем, ще ни измъчват. Ако има или съчиним нещо, ще ни осъдят и толкоз – казах аз.

– От тия две положения кое биха предпочели? – ухили се насърчително към мене Тошо.

– От едното ще се насладят на нашето страдание. От другото ще получат потупване по рамото, пък може и звездичка на пагона. Както виждате, и двата варианта са в тяхна полза – казах и замълчах.

– Вие добре правите, че мълчите, малко говорите. Аз също не съм много разговорлив – каза Тошо – пък и с кого да говоря? Четири месеца съм в единичка. Най-после, съвестта ли ги чука, та ме свалиха при човек. Затова съм се разбърлил. Не зная вас кога са ви арестували. Мене ме въртят по тези кауши от половин година – само бой, разпити, въпроси и пак бой.

– Добре, че сте здрав, та издържате.

– Слаб, як, тук не зачита никого. Още не си видял нищо – възрази Тошо и посочи една стена. Бил съм и зад тези стени, оттам се вижда гимназията и цялата улица пред ДС. Всеки ден, а това са месеци, близките ни донасяха кошници с храна. Питам те ял ли си скоро домашна храна.

– Нито грам – отговарям аз.

– Хайде, ние сме под режим, но защо и домашните поставят

под режим, защо ги лъжат, че дават храната, а хранят домочадието на главния надзирател в затвора. Казват ни, че за нас няма вече близки. Всички, които са ни познавали, са се отрекли от нас и ни порицават за антинародната ни дейност.

Знам, че това е явна лъжа. Не ми е ясно обаче Тошовото поведение. Възможно ли е човек да служи с такава лекота и артистичност на две противоположни страни. Заслужават ли си униженията и ритниците срещу една възможност за пускане навън или смекчаване на режима.

В кабинета на началника

Най-последно ме вкараха в един кабинет. Срещу вратата – клекнало канапе с кожена тапицерия. На канапето Иван Каменов с ръце зад тила, облегнат небрежно. От двете му страни, на два фотьойла, двама бабаити с праметнати един върху друг крака, сякаш ме визираха за портрет.

– Е, Любене, знаеш, че при обиска ти взехме една тетрадка. Между стиховете, които си се опитвал да дращиш, така да се каже, предвиждаш и съдбата си.

Отваря тетрадката и започва да срича:

„Съдбата, туй е нашата воля,
с която ний живота си творим
и страха на нашата неволя,
когато към смъртта минутите броим“.

– Ама ти сякаш предвиждаш, че няма да ти бъде лека съдбата. Как няма да предвиждаш, като сам разбираш, че вършиш шурави работи. Каквото си дробил, това ще сърбаш, казва народът. Сега да пристъпим към най-важното. По-рано възропта, че нямало ред, нямало закони в тая страна. Както виждаш, има ред, има закони и който не се съобразява с тези норми на поведение, се озовава при нас. Така ли е? Така е – сам си отговаря. – А сега застани в оня ъгъл! Горане, сложи му белезниците за по-сигурно.

Оня това чакаше. Изрита ме няколко пъти по напуканите и отекли глезени, изправи ме в ъгъла, окачи ми белезниците. Нареди ми да гледам само в една точка, никъде другаде.

След мене вкараха Аврам Йорданов Аврамов от село Младено-

во, познах го по гласа – остриган, отслабнал като скелет, готов за крематориум. По Горановски начин беше обслужен – с белезници-те, с ритниците и един удар с любимия му крак от стол. Посочи му точката, като предупреди: „Никакво шаване!“

Стояхме прави докато запалиха електрическите крушки. Горан Мъглата се опъна на един фотьойл. Други влизаха и излизаха, но не ни обръщаха внимание. Навън се стъмни.

Жаждата изгаряше напуканите устни. Ще има ли край тази чудовищна мъчнотия! Часовник някъде удари дванадесет пъти. В такива моменти човек разбира своята безпомощност и очаква помощ от providението, пък дано някаква висша духовна сила помогне.

Краката започнаха да треперят. Сега е месец юли, нощта е по-къса.

Аврам се строполи на пода. Мъглата скочи като ужилен от фотьойла. Напръска го с вода, нанесе му няколко сопи по гърба и пак го изправи до стената.

Дрезгавината започна да измества нощта.

Тази сутрин Иван Каменов беше подранил. Току-що беше отворил вратата и аз се свлякох на пода. Мъглата, едвам „излекувал“ Аврам, се захвана с мене, сопата му беше още в ръката. Впрочем той не я изпускате. Напръскаха ме обилно с вода. Свалиха белезниците и ме изправиха на крака. Клатех се насам-натам.

– Докога ще ни саботираш ти бе, твойта мама, докога ще ни разиграваш! Твоите хитрини край нямат, но аз знам да лекувам хитрини.

И с последните му думи усетих как ми нанесе два силни удара с разтворени длани зад гърба по двете уши. Сякаш небесен гръм разтресе главата ми. Загубих съзнание. Ушите ми думкаха като тъпан, ноздрите ми пълни със съсирена кръв, дишах през устата.

На тавана съм проснат на циментовия под. Нетърпима болка в отекувите крака, триж по-силна в изкълчената ръка. Като че ли нещо стържеше в мозъка ми, долавях в ушите си глух шум и бучене, придружено с тъпа болка. Някаква сънливост ме държеше в смътно безсъзнание.

Тошо ми каза, че съм бълнувал и непрекъснато съм говорел несвързани думи цяла нощ.

Вечерта Иван Костов – другият ключар, отвори и ни изпрати – мене към мивката и клозета, а Тошо в неговата си посока. Казаха

ми да се измия. Не знам колко съм се измил, защото като ме видяха, се запревиваха от смях. Дадоха ми сапун и книжни салфетки да се подсуша и изтрия.

– Върни се и се измий, както хората го правят.

– О, ама вие сте ме смятали за човек! Как не съм могъл да разбера това досега?

Изправен пред тях, очаквах злата си орис.

На дивана като същински турски дерибей седеше един дъндурест, на главата му сякаш вместо коса израсла четина като на нерез. Христо от Чирен, Врачанско.

На фотьойлите Динко Цветанов от село Сливовик, Ломско и Иван Каменов – шивашки работник, изфабрикуван от комунистическата партия за началник на ДС, роден в село Черни връх, Ломско.

Разположеният на дивана Христо от Чирен беше делегиран от областта Враца като дефицитен кадър в Ломската Държавна сигурност. Специалист по изтръгване на показания, дори в най-комплицирани случаи. А с какво превъзхожда своите колеги от Ломската ДС? Абсолютна идентичност. Е, нека го признаем за опитен майстор в изтезанията. Не случайно са го изпратили чак от Враца.

И така, очаквах обвинението си.

– Другари, – обърна се Иван Каменов към двамата си другари – пред нас стои един заблуден човек, лумпен. – Помъчи се да ми лепне някакво прилагателно, но като не му дойде на ум, замълча.

– Та така да се каже, значи. За да разбере, че ние сме хора, значи, и ако признае вината си, значи, да го пуснем, така да се каже, значи.

– Защо да не го пуснем – обади се Динко, – но при условие, както казахме, да признае вината си без да го принуждаваме. Сам вижда, не сме го включили в оная престъпна конспирация в село Младеново.

– Ако не разбере това – обади се Христо с четинестия перчем, – сам тепърва ще съжалява.

– Ти си млад човек. Знаем, че си най-просветеният в тази група, към която не искаме да те причислим, но те упорито настояват, че ти си водач на тяхната конспиративна дейност. От това ще се отървеш, само ако кажеш кой ти внуши тази пагубна идея да организиращ съпротива срещу народната власт. Не виждам някой от останалите да измисли подобно нещо.

– Но вие казахте, че не сте ме включили към никаква организация. Защо ме провокирате тогава?

– Как не ни разбираш? Ние искаме да те изведем от заблудата, в която си оплетен, както и знаем, че си член на въпросното съзаклятие. Очевидно е, че някой друг те е подвел, но кой е? Както казва другарят Георги Димитров, кой е твоят Мефистофел? Казвай и си отивай.

– Как да кажа, като не познавам въпросния Мефистофел – преструвам се на простака, защото знам, че те само това толерират.

– Я не се прави на профан. Ние много добре знаем кой е Любен Тодоров, а и какво знае. Но също така сме убедени, че зад тебе има зъл дух, който ти внушава пакостни мисли – обади се от фотъйола Динко.

Слънцето се показва през прозореца. Изглежда, че им се додряма.

– Другари, изморихме се, шест часът е. Да отидем да починем, пък утре пак – каза Иван Каменов и натисна звънеца.

– Заповядайте, другарю началник – раболепно отрапортува Мъглата.

– Горане, знаеш си урока. Сух режим! Абсолютно нищо – нито хляб, нито вода, нито сън! Прав с белезници!

И тримата напуснаха канцеларията.

Тази широка канцелария се оказа адекватна по тормоз на стенния гардероб. Там измъчваха тялото. Тук със самоуверено самохвалство чоплят и раните в душата.

Щях да оневиня с мълчанието си двама: единия – Божидар Маринов от гр. Лом, а другия – русоляв, с руски акцент. Двамата присъстваха на разпитите, но не редовно, и не задаваха въпроси.

Горан прие със задоволство нареждането на началството. Демоничният му зъл характер, отприщен (впрочем той никога не е бил задържан) се нахвърли с бясна стръв да изпълни нареждането. Най-напред ме изведе до клозета. Свали ми белезниците и не затвори вратата. Не шавна от вратата. Следеше ме както сокол следи набеязаната жертва. Върна ме с ритници по глезените няколко пъти. Изправи ме пак в ъгъла. Той седна на фотъйола, чукна стъклената чаша в едно шише и с възклик на доволство засърба шумно на бавни глътки вода. Бълбукащата вода от гърлото на шишето и шумното плискане при падане в чашата предизвикваха в мене непоносими психологически рефлексии – жажда и болка от жажда. Смътно си представях как ми подава чашата с вода и преглъщах сухия въздух.

Ей, хора, които ще прочетете за това страдание, повярвайте, от

жаждата за вода по-голямо страдание няма. Особено в такива положения, в ДС. Това е границата на възможностите на човешката устойчивост.

Към 8 часа Горан Мъглата си отиде. Постъпи на дежурство Иван Костов – старшина от с. Василевци. Горан не му каза, че ме е водил до клозета и ми е свалил белезниците. Костов ме пусна пак в клозета. Затвори вратата. Аз това и чаках, веднага стъпих на клозетната чиния и залочих вода. Тук на този етаж клозетите бяха с порцеланови чинии и казанчето за вода беше достъпно. Утолих по животински начин жаждата си. Старшината ме върна и ме изпрати пак до стената.

За храна не изпитвах особено желание. Стомахът ми като че ли се беше примирил със ситуацията, но с жаждата беше супер невъзможно. Може би наркоманите изпитват подобно психофизиологично чувство, когато им липсва наркотикът, или пушачите, когато нямат тютюн. Бил съм винаги въздържател и тези човешки прищевки, водещи по-късно до навик, не са ми познати.

Денят премина в нетърпима горещина. Август, най-горещия месец през годината сме. Умората, инжектирана с болката от дългото стоене, подкосяваше краката ми.

Към 23-24 часа пристигнаха мъчителите, порядъчно пийнали. Те винаги по това време идваха, това е тяхната обичайна доба. Тъмнината на нощта със своята злокобна потайност и прикритие забулваше пъклените им помисли и дела. Възбуждаха нашата фантазия за нещо по-страшно от това, което изживявахме.

– Защо си без белезници? – попита Каменов.

– Не знам – отговорих. – На човек в клозета белезници не му трябват.

– На човек не му трябват, но на такива като тебе и за краката им трябват пранги.

– Но хайде, да разбереш, че сме хора. Старшина, не му ги слагай сега. Внимавай, към тебе се обръщам, старшина. Друг път не допускай такава грешка. Сам си бил и си му свалил белезниците.

– Ама аз, другарю началник... – заоправдава се старшината.

– Няма ама! Това е невнимателност, разсеяност, която врагът забелязва и използва. Друг път внимавай! Не си ли чел лозунга в коридора?

– Чел съм го, другарю началник, но не съм му обърнал достатъчно внимание.

– Иди бързо да го прочетеш! И да му обърнеш достатъчно внимание! – заповяда сърдито началникът Каменов.

– Другарю началник, на лозунга пише: „Немарливостта е пролука, през която се промъква врагът“.

– Разбра ли? Това е заповед, не обикновен лозунг, от Феликс Едмундович Дзержински, призоваваща нас, чекистите, към денонощна осторожност.

– Затова ние с нашата небрежност не бива да го пренебрегваме.

– Сега към тебе, гражданино арестант. Приблужи се към нас. Не бой се, не ядем хора, пък били те и врагове – обърна се към мене Христов – „Язето“ Той отсега нататък ще ни е познат с този прякор, лепнат му от нас. По-точно той сам си го даде със своя диалект – язе и тизе.

– По-добре да ме бяхте изяли, отколкото да ме измъчвате – обадох се аз на пресекулки с пресипнал глас. Усещах белите си дробове и гласните струни почти изнемощели от пресъхване.

– Ама тизе щом казваш на това измъчване! Та ние те глезим. Нали така, другари – обърна се той към своите.

Те кимнаха утвърдително с глави, ухилени до уши.

– От следствието до тук разбрахме, че полагаш неимоверни усилия да прикриеш човека, който те е подтикнал към тази противонародна дейност – продължи Язето. – Но ние разкрихме тази подмолна къртица. Без много увъртания. Познаваш ли Ефрем Митев?

– Та кой от Ломска околия не познава Ефрем Митев, дори в областта. Сега е народен представител, социалдемократ от коалицията на ОФ.

– Значи съидейници сте, така да се каже, с близки връзки и отношения.

– Чак близък! Съидейник, да. По-скоро изпитвам респект и уважение към него. Неговата известност и слава за мен е като ореола за миряните.

Говорихме достатъчно време за Ефрем Митев. Те, инквизиторите, признават неговата ерудиция като адвокат, оратор, но хулят неговата нетолерантност към ОФ.

– Уж отечественофронтовец, пък защитава като адвокат вредители, саботьори на народната власт и кулаци. Използва служебното положение и неприкосновеността си като народен представител. Но не е познал, скоро ще ви последва.

Изтръпнах като чух тая злокоба. Нима можеха да посегнат на

този човек. Те с гордост и дива омраза преди 4-5 години унищожиха елита на българското общество. Пък сега използват някоя акция за доунищожаването на някой, „промъкнал“ се през въображаемата пролука на Дзержински. Дзержински – изобретателят на човекомелачката на двадесети век – ЧК – Чрезвычайная комиссия – през 1917 г.

Слънцето блесна в прозорците. Погледнах крадешком към улицата. Ранни пътници сновяха по тротоара. Отсреща белееше гимназията, събуждайки хиляди спомени.

Жестоката болка в изкълчената ръка и отеклите крака ме върнаха в действителността. В този безмилостен, жесток капан съм заклещен вече три месеца. Все пак, колкото и тягостно и мъчително да е, човешка уста не е артикулирала и човешка ръка не е записала дума, равнозначна на мъченията в ДС. А защо да я търсим? Това тотално мракобесно време с кървави букви я написа – КОМУНИЗЪМ! Именно тази дума – комунизъм – желана, но непознатата от някои. Познато и изживяно, но отречено и прокълнато от други, в това число и от мене.

Тази сутрин Язето не си отиде с Каменов и Динко. Седна на канапето и властно се обърна към мене:

– Е, най-после останахме двамата. Язека и тизе. Няма кой да ни пречи да си поговорим. Разбрах, че баща ти е в Америка.

– В Аржентина, напуснал ни е преди двадесет години. Не го помня. Не се е обаждал никога. Не съм чувал по-големите брат и сестри да са си кореспондирали с него.

– Дали е така или иначе, нас не ни интересува. Защо тогава си правил опит да избягаш при него.

– Как така при него? Не го помня, бил съм на три години, когато е заминал. Как бих заминал при него, като не му знам адреса. Пък и Аржентина не е като едно село, като попиташ за някого, да ти го посочат – улицата, къщата и готово, човекът е открит.

Замълчах. И той не проговори.

Отведнъж скочи като разярен тигър и ми нанесе два силни удара в гърдите. Изнемошелите крака едвам ме удържаха – политнах към него.

– Ама тизе налиташ на бой. Чакай да ти покажа как се напада държавен служител и то чекист.

Посрещна ме с юмручен удар в гърдите. Изглежда го заболя, защото конвулсивно тръсна ръката си няколко пъти, навъси се и

яростно ме повали на пода с юмрук в диафрагмата. За секунди дишането ми спря.

Отворих очи, той ме пръскаше с вода. След това ме завлякоха до прозореца, отвориха го и наредиха на часовоя да внимава. Онзи сигнализира, че е разбрал. Предупредиха ме да не направя някоя глупост. Те внимават, защото преди няколко дни Йордан Върбанов Александров от с. Младеново скочи от по-горния етаж.

И с право ни предупреждават, защото всеки от нас би предпочел смъртта пред непоносимите мъчения. Те като инквизитори знаят много добре това. Пък и „грижата за човека“ трябва да бъде валидна до съдебния процес. След това – които оцелеят, оцелеят, които не могат – лека им пръст, бъдещето нека ги брои.

– Ставай, стига си се преструвал!

– Не мога, нямам сили.

– Ти пред кого се глезиш! Сега ще ти помогна.

Измъкна от чекмеджето едно парче маркуч, дълго около 50 см. И започна да ме налага по главата, по гърба, където му падне.

Болката е като всяка болка, но сега е по-остра от еластичността на жилавия маркуч и парещата болка в изкълчената ръка и отеклите крака. Опитах се да се изправа, но не успях. Яростта му премина в безумие. Започна да ме рита в слабините, в областта на бъбреците, където му падне.

Аз отначало стисках зъби. Мъчех се пряко сили да заглуша болката, но тя бе далеч по-силна от волята. Започнах отново да крещя, да моля за милост.

Измори се, но кръвнишката жажда за мъст още беше изписана по лицето на Язето.

Най-последно ме омръзна. Седна на канапето, загледа към мен като звяр, който е повалил жертвата си, но още не я е разкъсал.

– Че си искал да напуснеш родината си, майната ти, но оттам с охота си щял да разпространяваш разни злословия. Гемето и Никола Петков отдавна искаха да направят това и си платиха скъпо за предателството. И ти ли искаш да заплатиш такава цена?

– Ако е вярно, че съм искал да напусна родината си и да избягам в Аржентина, как бих могъл оттам да извършвам саботажни действия във вреда на България, за което ме обвинявате.

– О, ама тизе си бил цял философ, само че язе ще ти изпаря умуванията. Казваш, не си искал да ходиш при баща си. Добре, нека оставим този въпрос засега. Обаче язе искам да знам истина-

та, кой те подбуди да направиш съзаклатието срещу народната власт. Язе много добре зная кой е. Тизе само трябва да потвърдиш името му и нищо повече.

– Не знам докога трябва да повтарям, че не съм и участвал и не участвам в никаква такава фиктивна конспирация.

– Значи няма да се разберем. Я се изправи, или искаш язе да ти помогна?

С усилие едвам се изправих, защото добре познавах „помощта“ му. Той натисна звънеца. Влезе Горан Мъглата.

– Заповядайте, другарю началник – козирува Мъглата.

– Този гад, само едно го оправя. Режим! Строг режим! Докато му дойде умъг в главата!

Като даде за кой ли път нарежданията си, Христо Язето от с. Чирен си замина.

Усърдният Горан взе присърце заповедта на началството си. С един удар по гърба ме прикова към стената.

Денят отиваше към залез. Наближаваше злокобното тайнствено време. Времето на изтезанията, времето на изтезателите.

– Хайде в клозета, оти току виж си усмърдял ортаклъка като она дългуч.

За кого ли неволно ми подсказа Мъглата освен за Рафаил Копчев, висок над 1,90 м. Още при арестуването в общината и при проверка на имената чух името му. Не само неговото, тогава извикаха имената на всички. Да не би да са забрали погрешка някой съсед.

Освен името на Рафаил чух имената на Аврам Йорданов Аврамов, Асен Петков Дудов, Георги Миланов Серафимов, Виктор Кирилов Айгърски, Йордан Върбанов Александров, както и арестуваните преди няколко дни: Теофил Филчев Айгърски и Йордан Георгиев Стоянов. Последните трима бяха почти на границата на непълнолетие – 18-19 годишни младежи.

Държавна сигурност

Държавна сигурност е разположена в солидна постройка, намираща се на единствената главна улица в гр. Лом с лице срещу гимназията – на около 200 метра от пристанището. Била е частно жилище на семейството на Боян Войников. През 1944 г. е заградена от комунистите след арестуването на собственика и изгонването, из-

тезанията и интернирането на останалите членове на семейството и след това е била предоставена на ДС.

Допускал ли е някога Боян Войников, че строеният с грижа и любов за тих семеен уют дом ще бъде приспособен за адски мъчения на невинни хора, особено стенните гардероби, използвани от комунистите за душегубки. И най-вече душегубката в инквизиционната стая, където вкарваха капитулиралия, а след него вкарваха несговорчивия, т.е. който се противопоставяше. И така несговорчивият ще бъде притиснат от фактите, ако капитулиралият изнесе истини или най-вече измислици.

Хубавото бе, че този подход срещу мене не даде никакъв резултат. Вкараният в душегубката Асен Дудов не ме обвини, не защото е герой, а защото нямаше в какво да ме обвинява.

На връщане от клозета Горан Мъглата, като ме удари няколко пъти със сопата, която не изпускате, ме вкара в инквизиционната.

На канапето се беше разположил Язето.

– Не ти е приятно, че ме виждаш, нали? – опита се да мине за шегобиец с черен хумор.

– Познахте – отговорих.

– Неприятен ще съм ти, щом като криеш името на истинския виновник, който ти е внушил тази пакостна мисъл. Но, както ти казах, ние го знаем.

– Щом като го знаете, защо ме измъчвате, не виждате ли, че издръжливостта у мене е рухнала. Аз знам, че няма такъв човек, но ще го потвърдя, ако наистина има и ми го покажете.

– Чак на такава уловка не се хващаме. Тизе ни вземаш за съвсем улави. Не забравяй, пред тебе стоят чекисти. Ние имаме методи да изтръгнем истината, колкото и заплетена и забулена да е тя. Другарите Ленин и Дзержински са ни подготвили как да действваме при евентуален случай. Престъпникът сам да признае вината си, а ние я регистрираме.

– А когато няма вина, какво отбелязвате?

Може би някой, четейки тези редове, ще се запита откъде тая смелост у тия хора. Да опонират в такива рискови моменти. Хора, знайте, че психическото и физическото страдание, довело до отчаяние, не е последен стадий на човешката издръжливост. Надеждата е, която ни спасява. Тя е причината за самообладанието, дързостта и вярата – иманентни същности на нашата природа, които не ни напускат до последния миг.

И все пак, има един критичен момент, който стои над отчаянието и надеждата. Това могат да го кажат само преминалите през лабиринта на комунистическия ад. И това е съвестта – стожерът, на който се крепи човешката сила. Изтезанията те подвеждат да издадеш някого, но едни благородни човешки чувства овладяват това вредно настроение. Един вътрешен съдия не признава следователя. Не признава изтръгнатите показания. Коя е тази сила, която не признава нито властта на всесилния, нито слабостта на изтерзания.

Да, това е съвестта! Вътрешната, иманентната сила, присъща на хуманното у човека – съдията, който стои като абсолютен раззум над мисълта и дейността.

Но за комунистите това основно правило в живота не важи. Те сами казват за себе си, че са хора от „друго тесто“, т.е. изповядват други идеи, установени от други изисквания. Или най-точно казано, човешки работи – индивиди, пленени от една човеконенавистническа идея, целяща тотално узурпиране на властта и превръщането на човека в стаден субект.

Докато разсъждавах върху човешката същност, най-послед чух единадесет удара на часовник. Полунощ е обичайното време на изтезателите. От напуканите устни капеха едри капки кръв. Наредиха ми да ги изтрия, като ми подадоха една книжна салфетка. Наведох се да се изтрия и всичко наоколо се завъртя, ушите ми писнаха, паднах по лице на пода. Усетих един силен удар по главата и изпаднах в безсъзнание.

Събудих се на тавана, над мен – „сокол, юнашка птица“ – Тошо.

– Защо така, бе, братко? Какво са ти направили, че на себе си не приличаш. А ме учеше да си призная. Дано оживееш, дано оздравееш. Аз си признах и ми обещаха, че ще ме пуснат на свобода.

– Щом наричаш това свобода! Само че аз нямам какво да признавам. Говорят ми за някой си Мефистофел и Ефрем Митев. Ефрем Митев го познавам, но за другия не съм чувал дори.

Едвам говорех с тих шепот.

Сутринта, след като изритаха Тошо уж до клозета, донесоха ми една филийка хляб, едно парченце сирене и в консервна кутия вода. Изядох филийката и сиренето, без да се съобразявам с „грижата за човека“.

Нямах сили да се изправа, изтръпналите отекли крака не искаха да ме слушат. И най-лекото допиране предизвикваше болка до мозъка.

Оставиха ме така три денонощия.

Един ден ми дадоха две филийки хляб и една чепка грозде. Тошо изчезна. Може би бяха го пуснали вече на неговата свобода. Не знам. Трети ден го нямаше. Или най-вероятно са му възложили нова задача. Изолираха ме, по-добре, мислех аз. По-добре от бодърстването. Най-любимата хватка на комуниста-инквизитор в ДС – т.е. без вода, без хляб, без сън и прав с белезници до стената.

Може би мнозина ще кажат – стига с тая дума „бодърстване“. Ами, помислете как съм я изтърпял аз и не само аз с месеци наред!

Театър за изкушаване

Вчера, в обичайното време около 12 часа през нощта, Иван Каменов ме свали в инквизиционната. На двата фотьойла седяха Динко и Язето, на дивана Иван Каменов. Бюрото беше покрито с червена покривка. На покривката разположени топли-топли ухаещи блюда от току-що сервирани пържоли, изобилно гарнирани с пресни зеленчукови салати.

До мене нарочно поставена кофа с няколко бирени шишета, обгърнати от натрошен лед. Мислят си, че ме изкушават.

– Е, Любене, какво ще кажеш? Хубаво е човек да е свободен, пък да си хапне, да си пийне – каза Иван Каменов.

– Хубаво е, когато човек не е видял по-хубаво – казах.

– Брей, че тизе да не си на Буров или на Рокфелер син?!

– Нито се чувствам като син на Буров, нито на Рокфелер, но от тях не съм видял нищо лошо. Докато от вас откъде толкова ненавист и коравосърдечие?

– Не заслужава ли да го смачкаш? – налетя със свити юмруци Христо Язето. Но Каменов го задържа. Той знаеше, че два удара на Язето ще отсрочат разпита. А от горе ги спешаваха да форсират с милиционерското дознание.

Театърът започна. Изправиха ме до стената. Започнаха шумно да мляскат, да пият колкото могат по-шумно. Сипваха в чашите колкото е възможно от по-високо бирата, която клокочеше от гърлото на шишето и с плисък бълбукаше в чашата. Колкото и жаден да бях, не чувствах дразнещо, възбуждащо действие, както адекватния тормоз при Горан Мъглата. Тогава бях гроги, изтощен докрай. Сега за два дни и един полуден се покопитих до известна степен.

Както казах преди, аз бях абсолютен въздържател. Не ме съблязняваха никакви напитки, съдържащи алкохол. Нито храни от овче месо (въобразявах си, че пържолата е от овца, и край с менюто).

На халос им беше представлението. Единственият зрител не прояви никакъв интерес към досадния циничен фарс.

След шумната, злонамерена гощавка позвъниха на Мъглата и му наредиха да почисти бюрото.

Размениха си местата. Каменов седна на канапето, Динко и Язето на фотьойлите.

– Не те поканихме, защото знаехме, че няма да ни уважиш с присъствието си – гаврейки се каза Иван Каменов.

– Добре сте направили, защото аз не ям овче месо.

– Пържолите не бяха от овца.

– Все едно, нали е месо. Пък и алкохол не пия.

– Как така? Значи тизе за алкохолици ни имаш. Бирата алкохол ли е и то само бутилка на човек.

– Не знам с колко бутилки човек може да излезе от равновесие. Знам, че хората, когато са на работа, не трябва да употребяват напитки, съдържащи алкохол, а доколко ми е известно бирата съдържа замайващо вещество.

– Абе, гад с гад, тизе на морал ли че ни възпитаваш? – скочи Язето от фотьойла и докато Динко и Иван Каменов го озаптят, ми нанесе два светкавични удара в областта на диафрагмата. Свлякох се на пода.

Динко и Каменов недоволстваха срещу Язето. Критикуваха се един друг, че допусkali слабост и че следствието се бавело, тъпчели на едно място, че аз съм пречел с преструвки и припадания. Зверове! Не вярват, а виждат, че тези трудно поносими страдания те не биха могли да ги изживеят нито даже един ден.

Впрочем на тях властта им се поднесе като баница – без да са я месили, без да са я пекли. Ей така, на готово. Не са я изстрадали. Иван Каменов – шивашки чирак, Динко Цветанов – дърводелец, Христо от Чирен, Язето – никакъв. И тримата, полуграмотни индивиди, щяха да си останат – кой с иглата, кой с длетото, кой с тъпотията, ако „братята освободители“ не бяха ги запознали с дива човеконенавистническо-болшевишка омраза.

Власт им дадоха, ум няма кой да им даде. Пък и не им трябва. Кой ще изфабрикува обвинението от насила изтръгнатите показания, колкото се може по-скоро и по-уличаващо врага.

Отдавна се беше зазорило. Слънчевите лъчи плетяха през кепенците на прозорците светли ребра върху стената и дъсчения под. Преуморените следователи си отидоха. Останахме двамата с Иван Костов-Старшината. Строг, както го изисква кучешката му служба, но не жесток като Иван Каменов или особено като Язето и Мъглата. Когато Иван Костов ме пускаше в клозета, даваше ми повече време и имах възможност да се измия, дори да приседна за няколко секунди на клозетната чиния. Успях да стъпя на чинията и да пийна няколко шепи вода от казанчето. Така след връщането от клозета сменях отеклите си до пръсване крака, оплаквах болката.

При Горан Мъглата подобни движения не се позволяваха, иначе кракът на стола влизаше в действие.

Съжалявам, но не мога хронологически, по дати и месеци, да изложа това жестоко време, така силно врязало се в моето съзнание и в моята памет. Все пак умът ми е съхранил най-важното и ръката ми го е отбелязала.

Рано сутринта дежурството този ден пое един младеж моя възраст – 24-25 годишен. Миловидното му лице говореше за благовъзпитан характер.

След него влезе небезизвестният Динко. Сега, пред младия стажант, той искаше да блесне като опитен агент. Започна да задава въпроси, които нямаха никаква връзка с протокола на дознанието. Започна да фантазира, болезнено разстроено му въображение започна да се оплита в разни умозаклучения, които нямаха нищо общо с въпросите, задавани ми досега. Например, участвал ли съм в разбиването и ограбването на милиционерските складове в местността Садовете. И след като съм участвал, какво оръжие съм взел, къде съм го скрил? По колко лева съм вземал за членски внос като секретар-касиер от всеки конспиратор? Къде са парите, кому съм се отчитал?

Фантазьор, иска да задълбае обвиненията, та дано от тая трънка изскочи заек. Мечтател! Не знае, или много добре знае, че аз понятие нямам от подобни измишльотини. Искане му се на индивида да поотегне случая като лепне още една лепка върху лепенките на обвинението. Нищо не се знае, при налучкване да разкрия нещо. Току-виж на рамото му лепнали звездичка.

– Виж какво, Любене, докога ще живееш с илюзията, че ще заблудиш опитните служители на ЧК-то. Няколко годишният ни опит

създаде квалифицирани кадри. Не си въобразявай, че ще ни залисаш със своите хитрини. Защо се мъчиш да заслониш зад гърба си някой, който е няколко пъти по-обемист от тебе? Защо го криеш, бе гадино, казахме ти, знаем кой е. Ти какво си мислиш, шантажираме те – не е така, ние с компроматни средства не си служим. Нашата цел е да разкрием една престъпна дейност с позволени законни средства.

– Изтезанията като какви средства определяте? – спрях хвалебствията на Динко да защити „законните средства“.

В този момент пристигна баш-специалистът Язето.

– Още ли се кандърдисвате? – веднага се совна към мене. – Тизе не разбра ли, място за шикалкавене нема. Само признания, иначе ще ни завее зимата тук. Както сега увърташ, тогава ще пееш като грамофонна плоча. Освен това студът не се понася приятно. Признавай, гадино. Признавай, докато е време. Вярвам, че другарят Цветанов ти е казал, безсмислена е вече съпротивата. Става въпрос за Ефрем Митев. Защо криеш този изпечен мошеник?

– Защо сте се качнали за тоя невинен човек?

– Невинен ли?! А знаеш ли, че защитава като адвокат и народен представител най-върлите врагове на околията.

– Адвокат е, има право да защитава, това е негово етично право.

– Нека защитава според теб когото иска, но не и да подстрекава.

– Тия неща не са ми ясни. Не го познавам отблизо, а само така, като физиономия. Никога не съм стоял по-близо до него от 4-5 метра. Сигурен съм, че го познавате по-добре от мен.

– Казваш, не си стоял по-близо до него от 4-5 метра.

Бръкна в чантата си, извади една снимка, пощаджийски формат, и я подаде най-напред на Динко, после я насочи към мен.

– На тази снимка да се виждаш на повече от 5-6 метра от твоя Ефрем Митев?

И ми показа снимката. На нея аз, 166-сантиметровия ръст, а до мен грамадната фигура на Ефрем Митев, покровителствено поставил широката си длан на рамото ми.

Фиаското (снимката)

До показването на тази снимка живеех в една мистична тайнственост.

Денонощно изправен до стената, се питах, какво искат тия ин-

дивиди от мен. Само въпроси, въпроси около някаква конспирация в с. Младеново и въпроси около Ефрем Митев.

А всичко за мен бе една мъглявина, съществуваща във въображението на чекиста, лишена от смисъл и съдържание.

Ако не бях по-малокалибрен от Ефрем Митев, трудно бих различил на снимката кой кой е.

– Е, сега ще капитулираш ли?!

Питаше ме Язето, като държеше снимката пред лицето ми.

– Не виждам без очила (които ми бяха взети още при арестуването – грижата за човека).

Донесоха ми очилата.

Ефрем Митев, цял Херкулес, много по-висок над мене. Аз съм го виждал, да е по-висок от мене около 10 сантиметра, ама чак 30 см, както се виждаше на снимката?! Ядец.

От тука фиаското, т.е. несполуката на чекистите с фотомонтажа.

Може би забелязаха, че аз съм се усъмнил в снимката, след като я задържах няколко секунди и леко се усмихнах.

– Харесва ти, нали?! – подхвърли Каменов.

– Много. Снимката е живо свидетелство и доказателство. От нея не може да се изкръшка. Никога!

Не ми разбраха алюзията. И по-добре. Не мога да си обясня как тия индивиди, родени вероятно от хора, са се променили за толкова кратко време, дори преобразили. От антропологията знаем, че човекът в своето развитие – физически и интелектуално – се е развивал бавно. С хиляди, може би с милиони години. И по пътя на тая мудна еволюция стига до двадесетия век по християнското летоброене, за да претърпи едно рязко атавистично стопиране, предизвикано от комунизма, и стане отново от човек примат или звяр.

През 1917 г. най-напред в Русия и малко по-късно – в края на четвърто десетилетие – една утопична неосъществима мечта хвърли в политическия и икономически батак голяма част от Европа и Азия. В нашата страна само за няколко дни след 9 септември 1944 г. цялата страна потъна в тотално мракобесие.

Черкви, манастири, чуждестранни училища (чужди езици) бяха табу. Хора, владеещи чужди езици, бяха обявени за шпиони. Големите държавници, професори, учители, художници, поети, артисти – целият ни интелектуален елит бе унищожен.

Едни бяха анатемосани, други низвергнати, а трети – избити и заровени като животни по цялата Майка България.

С тръпки очаквах подобна зла участ. Всеки ден ставах по-нагли, пресовах физиката, тревожно смущавах душата. Арогантността им прогресивно растеше.

Пришпорват ги

От нервното им поведение и тук-там откъслечни думи разбрах, че много бързат с приключване на младеновската конспирация, към която бях прикачен.

Притискат ги отгоре, дяволът знае къде е това отгоре. Те принуждават пък нас, като ни карат да узаконим лъжата за истина. Освен това постройката вече е претърпана.

Разкрита е конспирация в село Гайтанци със свещеника Константин Попдимитров, в село Дряновец – Любомир Милушев и Деветак Кръстев, в село Расово – Рафаил Димитров Ценов.

Неопитните инквизитори мислеха, че с бой и изтезания над насилва задържани хора ще изфабрикуват конспирация. Не се притеснявах, че ще се компрометират при неуспех, защото знаех, както казах преди, че задържаният е осъден при задържането. Всичко останало беше садистично удоволствие върху обречения и внушаване страх на целия народ.

Издевателствата им бяха поощрявани в негативна дейност, в тях нямаше капка съчувствие към страдация. Жестокостта им, пусната в действие, не виждаше мъченик, виждаше само предмет за постигане на определена цел.

Змията

Един ден на Динко изглежда му омръзнаха тия шаблонни действия за водене на разпит: без вода, глад, прав, без сън.

Намислил, като печен чекист, да приложи свой рационализаторски метод: хем да сплаши арестанта, хем да блесне пред другарите си чекисти.

Едно време, когато бяхме деца, по панаирите се продаваха направени под формата на змия гумени или дървени прешленчета. Доста изкусно боядисани и нанизани на объл ластик, при движение и зигзагообразно клатене имитираха същинска змия.

Та с такава „змия“ Динко си направил развлечение, като я намотал около врата на Рафаил Димитров Ценов, водач на конспирацията в село Расово, Ломско, жител на село Комощица.

Стреснат от неприятното и опасно „влечуго“ около врата си, Рафаил изпаднал в делириум. Започнал да бълнува, да крещи, да удря по врати, където му попадне. Цялата сграда ехтеше от ударите по вратите и неистовите писъци.

Не знаех какво точно се беше случило, бях в режим на „бодърстване“ – без вода, без хляб, без сън и прав. В такива моменти психо-физическите ми усещания бяха изострени докрай.

Чух как Динко Цветанов напсува Иван Каменов, който му направил забележка за сторената шуротия с Рафаил.

Нас ни пръснаха по различни карцери, душегубки-гардероби, тавански помещения, мазета, кюмюрджийски помещения.

Попаднах отново във въглищния склад. Бог да ги благослови. Тук поне имаше вода, с нескрита радост обгърнах стърчащите водопроводни канелки. Ядец, напразна надежда. Кранчетата се въртяха напусто.

След като прекарах цяла нощ върху кюмюрения дюшек, сутринта ме вкараха в инквизиционната.

Като ме видяха, цялата пасмина се задавиха от смях.

– Абе, тизе коминочистач ли си бил тая нощ? Горане, я го свали в двора да си изтупа дрехите! – нареди Язето. – После го заведи до мивката, да се поиздокара малко!

На връщане към инквизиционната, минавайки през хола, зърнах за секунди в едно огледало в цял ръст едно наподобяващо ме чучело. Разплаках се, не от сантименталност, а от слабост, унищожаваша човешкото достойнство.

В този момент си спомних „Ад“ от Данте Алигери и описанието на мъките на някой си Лано от Сиена, преобразен в сух дънер с безлистни клони. Когато някой минавал край дървото и неволно си отчупвал клонка, то проплаквало:

„Защо ме късаш тъй без съжаление?

Ела, о смърт! Ела да си почина!“

Песен XIII

Викът на терзанието и болката, които зоват смъртта да ги спаси от по-нататъшно страдание. Много често съм си спомнял този отчаян до безнадежност вик, когато четях „Ад“ от Данте Алигери, но не съм го разбирал както сега, преживявайки го. Сега разбирам дълбокия призив към смъртта като спасителка!!!

Защото страданията са много, неопишимо много по-мъчителни от смъртта!

До тоя извод е стигнал и Пушкин в поемата си „Полтава“, казвайки за пленения от Мазепа Кучобей:

„Что смерть ему – желанный сон“.

Това са пожелали всички като мен, които са минали през мрачните лабиринти на „Ада“.

Беден е човешкият речник, когато търси подходящата дума, а която да заклейми безумието, на което бях подложен. Не само аз, разбира се.

Репресията е слаба дума, която би дала що годе слаба представа за преживяното в ДС. А самите фанатици, доколкото и омерзени да са, доколкото политически акробати и жонглиори да са и да могат да сменят 365 пъти името си в годината, ще останат същите.

Дано дойде време, когато привидно или действително отрекат тази утопия.

Какво ли са намислили?

Най-после ме освободиха от доскорошния режим и назначиха нов. Качиха ме на таванското помещение, дадоха ми храна в една консервна кутия, без лъжица. Не знам лъжицата към какъв вид оръжие я определят. Една филийка хляб (не им се сърдя, това е от „грижата за човека“).

Многозначителна почивка, цели три дни. Започнаха да ми дават домашна храна. От къде ли? Нали други в момента са на строг режим (бодърстват). Носят жалките родители, нищо не знаят и никой нищо не им казва.

Вода колкото искам. Недоумявам, не съм в състояние да разбера какво става! Няма тормоз! Не чувам шепот, нито стенания.

При мене идва само Иван Костов, да ми донесе храна, вода и да ме пусне до клозета. Не се показва нито Иван Каменов, нито Динко Цветанов, нито Язето. Къде изчезнаха тия „перфектни“ милиционерски деспоти. Знам, че не са ме забравили. Тази мистериозна тайнственост не ми дава душевно спокойствие. Предчувствието ми очаква нещо ужасно. Знам, че техните зловещи намерения още не са приключили.

А пък те, колкото и перфидни тъпанари да са, колкото и омерзе-

ни да са, искат да останат в паметта на хората като народни верни синове, както съчиняваха песни за себе си.

Но дивото ги зове, вместо умерени индивиди, непрекъснато показват своя бабаитлък, че не се плашат от нищо, а достойно ще се справят с врага.

Трагични дни

Хората тичат по прашните пътища, с коли, който е успял да ги скрие временно. Спомням си чичо Митруц от село Момин брод, Ломско, как бе ходил на 60 км до село Кутово, Видинско, за жито за посев.

Но „те“ бдят, още преди да е свалено житото от колата го грабват, ведно с житото, колата с кравите и направо в обществения двор – експроприация, също както в СССР.

С какво ще засее нивата, какво ще се яде?? Безумната хайка, нарекла себе си активисти – каквото ти каже и където ти посочи. Това е!

Който иска, да ми повярва!

Който не иска, не му пожелавам да го преживее, както мене и моето поколение!

Само от едно право се ползваме?! Да наклеветим другаря си, да донесем за съседа, че в купата сено е скрил, примерно, 6 крини от собственото си жито.

Никой няма право да помогне на друг.

Абсолютна безсмислица е да търсим законна защита. Адвокатите, вместо защитници – обвинители. Натискат ни повече от агентите на ДС да се признаем за виновни, а те щели да „ходатайстват“ за смекчаване на вината.

Съвестните адвокати станаха зидари, бояджии, изпокриха се, трудно е да намерим адвокат да ни защитава.

Така нареченият народен съд още виси над главите на ония адвокати, които биха дръзнали да защитават някого по политически мотиви. Обвинението е обективно, казва Българската комунистическа партия, няма нужда от защита.

От деветимата, така наречена младежка конспирация, никой не се призна за виновен. Не за това, че бяха герои – нямаше какво да признават.

Имахме и един общ адвокат – Ефрем Митев, който за дързостта

си и смелостта си като истински трибун веднага след нашия процес бе задържан и осъден.

Родителите на Йордан Георгиев Стоянов и Асен Петков Дудов под натиска на ДС наеха втори адвокат, който им обещава, че ще им издейства „смекчаващи вината обстоятелства“.

Ако се признаят за виновни и обвинят другите, че са ги увлекли.

Само че Асен и Данчо не се поддадоха на лукавата измислица. Отказаха се пред съда от защитаващия ги адвокат.

Така пропадна последната пакостна инсинуация на комунистите да наложат лъжата срещу истината и да узаконят една въображаема конспирация.

Впрочем те си я узакониха.

Арестът техен, следователи техни, прокурори техни, съдии техни, затвори техни.

По това време фабрикуваха известния процес срещу Трайчо Костов. Понеже и той като мене не се признава за виновен, набързо съчиниха закон според който:

Независимо дали признаваш обвинението, достатъчно е друг съподсъдим да те посочи за виновен и ти ставаш обвинен на общо основание.

Но и тоя закон излезе лъжовен. Ние всички не се признахме за виновни и пак ни осъдиха.

Един ден Иван Каменов ме попита:

– Чел ли си „Млада гвардия“ от Фадеев? Може би си надъхан от героизма на Олег Кошевой, който е понесъл стоически изтезанията от фашистките палачи. В името на съветската власт и германския окупатор. Ти кого защитаваш? Гол си като черковна мишка. Нямаш имот: ниви, капитал.

– Сега сме равни. И ония, които имаха, са като мен – казах аз, готов да понеса резултата от дързостта.

– Гад си и гад ще си останеш!

И трясна вратата след себе си...

В ПРЕИЗПОДНЯТА НА АДА

Милчо Симеонов Присадашки

Родом от с. Угърчин (сега град), област Ловешка.

Първи януари 1953 г. Само преди един месец бях откомандиран от под. 55320 от гр. Харманли в гр. Разград, където към щаба на Разградската дивизия имаше сержантска школа за конни разузнавачи. В такъв взвод служех и в гр. Харманли. Моят полк, към който служех, се числеше към 21-ва Хасковска стрелкова дивизия с прозвището „Черната дивизия“. На нея беше възложена бойната задача в ситуация на военен конфликт, заели позиции на границата, ние да задържим противника за 24 часа, до пристигане на подкрепления от вътрешността. Ето защо се водеше усилена военна подготовка на всички подразделения, там до самата граница, при изключително тежки условия. През деня копаехме бункери и траншеи, а през нощта давахме подсилен наряд. Настаниха ни в една гора между селата Мезек и Сива река, в землянки, спяхме направо върху докараната слама от селското ТКЗС. Храната беше много лоша, битовите условия – непоносими. Там аз заболях от жълтеница. Прекарах едномесечно лечение в гарнизонната болница към щаба на дивизията в гр. Хасково. След това ме пуснаха в домашен отпуск в моя роден Угърчин. Моите родители, разбрали за заболяването ми, ме посрещнаха със смесено чувство... Хем весело, хем тъжно! През тези двадесет дена, прекарани на село, разбрах, че са арестували моите двама приятели Христо Владов и Христо Колев от с. Микре, Ловешко, за които по-късно научих, че ги е съдил военен съд с още няколко други войници и на тях двамата са им дали смъртни присъди. А доколкото разбрах, заедно с още няколко младежи с такива присъди са ги изпратили в Съветския Съюз да работят докато са живи в някакви опасни и вредни мини. На техните родители са казали, че са ги разстреляли и са им предали личните вещи и костюми.

Завърнах се от отпуската в казармата в Харманли, дълбоко покрусен от тая вест. Имах си вече едно наум и за себе си, че мога да бъда арестуван всеки момент, тъй като преди влизането ни в казармата имахме някои общи дела. 1951 и 1952 година бяха тежки, пълни с напрежение, всеобщ терор от страна на комунистическата власт, особено по селата. Тогава бе подета една всеобща акция от

страна на правителството за насилствено вкарване на всички селски стопани в новообразуваните кооперативни стопанства, наречени ТКЗС-та. Селяните се съпротивляваха, не искаха да си дадат доброволно земята, добитъка, инвентара, с който си хранеха семействата, единствената възможност за препитание и оцеляване в настъпилия след войната глад. В помощ на местната власт бяха докарани цели военни части от вътрешни войски и заедно с местните партийци провеждаха денонощен терор върху незащитните селяни. Станаха убийства по селата. Така в с. Дерманци, Луковитско, убиха майката и сестрата на Нено Маринов. В с. Николаево убиха трима човека при стълкновение в момент, когато селяните си вземаха добитъка от кооперативния двор, където хората с голи ръце, с вили, с лопати, с брадви, с коси, с тояги се изправяха смело и самоотвержено срещу сто пъги по-въоръжената войскова част. В страната се беше създало нетърпимо напрежение.

В такава обстановка мен ме откомандироваха в Разград. Новата 1953 г. я посрещнахме няколко човека в конюшната, където давахме наряд по обслужване на наличните коне към поделението. На другия ден ме изпратиха да занеса войнишкото бельо на взвода в гарнизонната пералня, която се намираще в двора на поделението. Тъкмо бях го предал, гледам запъхтян пристига взводният ми сержант Христов и задъхано ми казва:

– Редник Присадашки, бързо отивай при взводния командир, че те изпращат в командировка – разпореди се той.

На пръв поглед тази вест ме учуди. Та само преди месец бях пристигнал от Харманли, а сега нова командировка. Отидох при взводния, той ми даде някакво требване за суха храна, като изрично ме предупреди, че ще замина без личното си оръжие, такова съм щял да получа в поделението, където отивам. А самото командировъчно ще получа от щаба на дивизията.

Отивам в артелната и тъкмо съм влязъл, след мен влиза един войник, но като го видях, по лицето му се усъмних в него, понеже изглеждаше твърде стар за войник.

– Вие ли сте Редник Присадашки? – погледнах го.

– Да. Аз съм!

– Побързай да не изпуснеш влака!.. – погледнах го още един път.

Видя ми се възрастен, за да бъде редовен войник...

– И вие ли ще пъгувате с мен? – питам аз.

– Не! От щаба на дивизията ми поръчаха да ти предам.

– Ха, ха – изсмях се аз. – От щаба на дивизията? – И си помислих – „Откъде ме познава пък тоя, та даже ме назовава и по фамилия и идва право при мен?“...

Отивам в Щаба на Дивизията. „Натрапника“ върви след мен. Качвам се на втория етаж, той пак върви след мен. Намирам номера на стаята, който ми бе казан от взводния, чукам и влизам. С вдигната ръка по военски рапортувам.

– Редник Присадашки се явява по ваша заповед...

Срещу мен се надига на стола иззад бюрото един възресоляв офицер и без да приеме рапорта, вдига срещу мен автомат и гръмогласно отсича:

– Горещете! Без да шаваш!

В това време „Натрапника“ нахълтва след мен в стаята. В тоя момент аз веднага се сетих, че именно този офицер всеки ден, когато имахме занимания в кабинетите, отваряше вратата, полгледаше вътре и затваряше... Значи тоя, си викам аз, е спецченгето от ВеКеРето.

– Виждаш ли го тоя редник, ще го следваш там, където той ти каже! Ти си арестуван. Няма да се спираш, нито ще разговаряш с който и да е войник! Ясно ли е?! – като по команда ме пита.

Аз мълча. Мозъкът ми работи пренатоварено...

– Редник, ако се отдели и наруши моите распореждания, му теглиш куршума.

– Тъй вярно, другарю старши лейтенант! Ще го убия като куче! Хич няма да ми мигне окото. Нали затова съм дал клетва пред нашата партия да ѝ служи вярно и предано.

Тръгнахме. Минахме през двора. Излязохме извън гарнизона и тръгнахме по посока към града, който се намираще доста далече от военното поделение. Не след много време ни настигна един джип и спря. От него наскочаха няколко цивилни и ни набутаха вътре. След пътуване около половин час из Разград джипът спря пред една сграда. Отпред стоеше на пост войник. Свалиха ме и ме вкараха в една стая, където един цивилен започна да ме разпитва. Дойдоха още двама. Накараха ме да се съблека гол и взеха да правят тараш на войнишките ми дрехи. Обръщаха джобовете. Проверяха ръбовете на панталона, на куртката. Проверяха ботушите. Накараха ме да се наведе. Какво търсеха отзад, не знам. Навярно са се опасявали, че имам скрита отрова и по този начин

искаха да предотвратят да не се самоубия... През това време дойде още един войник, горе-долу на моята възраст, с две лентички на пагона. Оставиха го да ме пази. Другите излязоха някъде. После се върнаха и ме накараха да се обличам. Сетне него, „Натрапника“ и мен ни качиха пак на джипа и ни откараха на гарата. Стовариха ни и джипът се върна. „Натрапника“ отиде да урежда билетите за пътуването, а аз и мл. сержантът останахме извън перона. Студът и тънкият зимен вятър смразиха набързо лицата ни. Интересното беше тука това, че не ми взеха колана, както е прието при арестуването на войник. Може би по тоя начин са искали никой да не разбере, ако ме види, че съм арестуван. Явно искаха да се скрие моето задържане.

– За къде ще пъгуваме? – попитах мл. сержанта.

– За гр. Плевен.

В отговора му почувствах, че има някакво съчувствие към мен.

– Ясно!... – прошепнах на себе си.

Та нали и той беше селско момче от някое село на България. И на него родителите гинеха под непосилните условия, наложени им от комунистическата власт, която искаше наряд: месо, мляко, вълна, яйца и какво ли още не. А който селянин не успяваше да изпълни тези определени му от властта задължения, го осъждаха и отиваше в затвора.

На 2 януари през нощта, в един часа, влакът от Русе пристигна на Плевенската гара. Беше паднал кучешки студ. Градът – покрит в снежна пелена. Снегът продължаваше да вали и вали, жива душа нямаше по улиците на замръзналия град. Не знам защо, но ме подкараха пеша към центъра на града, минавайки покрай канала. А и превозните средства от обществения транспорт бяха спрели. Сигурно е имало таксита на гарата, но кой знае защо не предпочетоха да ползват техните услуги. Водач бе „Натрапника“, а не мл. сержантът, комуто това се падаше по старшинство. Стана ми ясно всичко... Тръгнахме по посока към центъра. Но къде се намира Държавна сигурност, така и не знаех. Не съм се интересувал и никога не ми е и трябвало. След около час пристигнахме на площада пред мавзолея с топовете. Кривнахме наляво. В лявата стана на площада се възвисяваше една хубава сграда, строена в началото на века. Като съм ходил с тате на Плевен като малък, той ми казваше „Това е Сметната палата.“ Изкачихме покритите със сняг стъпала и спряхме пред голямата дървена врата. „Натрапника“ натисна бутончето на звъ-

неца и след малко вратата се отвори. Показа се един полусънен дебелак в униформа с една широка лента на пагона. През малкото светлинки, идващи отвътре, успях да видя подпухналата му физиономия. „Натрапника“ влезе. След малко вратата се отвори пак. Дебелакът ме вкара вътре. Затвори вратата след мен. А двамата конвоиращи останаха отвън. Дебелакът се разпореди на някакви ченгета и те започнаха да ме събличат и да ми правят тараш, какъвто вече ми бяха правили в Разград. След като завършиха обиска ме поведоха по някакви стълби, отвеждащи към мазето на сградата. Всъщност там се намираха арестантските килии на ДС. Два-три коридора бяха пригодени за тези нужди. Спряха ме пред килия № 19. Отвориха дървената врата и ме набутаха вътре.

– Наблюдавай го!... – изглежда се разпоредиха на дежурния милиционер, който не спря да обикаля цяла нощ килиите. Колкото и да стъпваше безшумно, аз долавях неговото спиране пред моята килия. Изглежда имаше някакво заболяване на носа, щото все смъркаше с ноздрите си и това го демаскираше къде се движи. Облечен с дебела кожена габина, а вместо ботуши на краката носеше някакви дебели руски валенки, от кече.

Кучешки студ цареше в мазето. Килията беше около метър и осемдесет дълга и метър широка. Отдолу – гол циментен под. Встрани – стените, опръскани целите със засъхнали кървави петна. И понеже бях капнал от умора от това продължително пътуване, веднага се опънах върху циментовия под. Събух войнишките ботуши, свих ги един върху друг и ги сложих за възглавница. Закопчах кепето под брадата, така че веднага почувствах облекчение от непоносимия студ. Вкарах си ръцете в ръкавите на войнишкия шинел и заспах дълбоко. Колко часа през нощта е било, не знам, но някакви силни удари по краката ме разбудиха. Видях дежурния тъмничар с още двама като него – изплашено и злобно ме риташа по краката.

– Хей, гад, какво става с теб?

Навярно от неудобното за тялото ми положение съм започнал да хъркам. Дежурният е чул и изплашен, че може би съм се обесил, веднага е дал тревога и са се събирали и с другите тъмничари, за да установят какво става с мен.

– Няма да лягаш! Чуваш ли, гад с гад? Ще ни вкараш в беля. Ще спиш на гъз. Дай кепето, дай кепето тука! – грабнаха го от главата ми като лешояди.

Така изкарах до сутринта. Тропането на резетата на килиите ме разбуди. Започнаха да изкарват арестантите за тоалетна един по един от килиите, така че обитателите от едната килия да не се засичат с обитателите от другата. Даже и охраната не говореше, а само подсвиркваше. В изкарването до тоалетна се събираха всички дежурни от смяната. Един отваряше, друг съпровождаше арестанта, а трети го наблюдаваше в клозета. Не ни даваха да затваряме вратата, така че да могат да наблюдават някой да не направи нещо да се самоубие. Изглежда имаше някаква жена арестантка, чух гласа ѝ. При опита ѝ да затвори, тъмничарят изръмжа.

– Не затваряй, гадино! – крещеше той налудничаво. – За кой пореден път да ти казваме?!

– Гъзът ли искаш да ми видиш, бе, негодник? Гледай си го на твоята флърца, а не моя – му отвърщаше тя...

На бегом за около половин час ходенето до клозета свърши. Към десет часа килията се отвори и при мен влезе един капитан два метра висок, плещест, бабанка. Попита ме как се казвам и ме записа в някаква тетрадка. Мисля си: „Този ще е биячът. Пише ме по кой ред да мина довечера“. Затвори.

Така един ден, два дена – никой не ме търси. Никъде не ме изкарват за следствие. Най-после в понеделник ме изкараха горе, където бяха следствените кабинети на следователите. Спряхме пред един от тях и ме вкараха вътре. Зад бюрото седеше човек с офицерски мундир. Тънък, висок, с пъпчиво лице и русолява коса.

– Аз ще бъда вашият следовател. Казвам се лейтенант Младенов. Надявам се да се разберем с теб и следствието да мине без недоразумения. – И докато говореше с мен, извади пистолета си от чекмеджето на бюрото и го постави отгоре, така че да го виждам добре от столчето до вратата, където охраняващият ме сложи да седна.

– Знаеш ли за какво си тук? – пита следователят.

– Не!

– Значи така, докарали сме те без нищо?

Мълча.

– От теб зависи как ще мине следствието! Ако си признаеш и си чистосърдечен, ще те пуснем... Ако не – куршума! Опъва ми се един като теб и не ме послуша, ама облажи оловото... Така че, добре помисли.

„Брей, мисля си аз, това ще излезе псе в човешка кожа.“

– Нямам какво да казвам!

– Ще кажеш! Ще кажеш! Виждали сме ги такива...

И започва отдалече със съвсем невинни въпроси. За мама, за тате, знаят ли, че съм тука. Кога за последен път съм им писал писмо? Гаджето обажда ли ми се? И все едни такива въпроси, които нямат нищо общо с това, за което съм тук. Нищо конкретно, за да разбере какво знае и какво не знае... Чакам аз да изплюе камъчето, но не става. Иска много хитро да ме завърти и да ме вкара в неговия капан. Натисна бутончето на звънеца и охраната влезе.

– Прибери го. Да втаса... Още не е готов.

Подкара ме обратно за мазето. Но вместо в 19 килия, този път ме спря пред 21. Отвари и ме бутна с ритник вътре. Ключалката изтрещя след мен. Насреща ми гледам човек. Младок като мен. В трудовашки дрехи. Изпит. Жълт. С брада четири пръста. Той спокойно седи на цимента и сякаш нищо не е станало. Стоя аз прав и го гледам. Гледам го и се чудя. Що за птица е пък тоя? Все още не мога да се ориентирам в обстановката. Това е първият арестант, когото виждам след моето докарване. А разбирам, че килиите са пълни. Даже вече бях прочел върху едно канче за храна надраскано грубо името на Стоян Добрев от с. Драгана, Ловешко. Същият човек го осъдиха на смърт със зет му и още един човек от това село.

– Откъде си? – пита ме новопознатият.

– От с. Угърчин, Ловешко... А ти?

– От с. Дебелец, Великотърновско.

И виждам го тоя, все поглежда към шпионката...

– Не трябва да говорим нищо! – и ми сочи ухото си с пръст на уста... – Докарали са те при мен да те преслушам...

– Ха, ха... Значи така!

С пълно мълчание, без да обелим и дума, прекарахме няколко дена. Изкарваха ту него, ту мен на следствие. Подпитва ме следователят. Задава ми въпроси. Но аз спокойно отговарям, с достатъчно логични доводи, за да мога да оборвам отправените към мен обвинения. Един ден ме закараха в един широк кабинет. Беше четвъртък. Втора седмица от моето задържане. Около стената – пълно с униформени. Насядали върху фотьойлите, започнаха кръстосан разпит с мен. Задава ми въпрос първият, седнал до мен. И аз, още неуспял да му отговоря, чувам въпрос пък от друг. И така

отвсякъде ме засипват с въпроси. От различно естество. Без да чакат да отговоря на всеки един. Може би това е било опит за психологическо въздействие?! Да ми повлияят и да ме объркат. Но аз успях да не се поддавам... Те си задаваха въпроси, а аз не бързах да им отговарям. И от това не излезе нищо. Върнаха ме обратно в килията. Кой знае той преди мен какво е казал? Може би е казал, че мълча като гън и не обелвам ни дума.

На другия ден, в петък, ме закараха наново в кабинета на следователя Младенов. Започна с мекия брус да ме убеждава да си призна, да кажа кои са ме накарали да пиша позиви, да организирам младежите. Млад и глупав съм бил, онези ще го отнесат само и само да назова имената им. Питаха ме за един мой учител – Георги Парасков от Гоце Делчев, който учителстваше в Угърчинската гимназия. Е да, ама аз отдавна бях изключен и напуснал Угърчинската гимназия, така че не се връзваше... Питаха ме за Колю Пъшков (на Димитър Пъшков, сподвижника на Левски, син), но той беше много възрастен, за да мога да контактувам с него. Пак не става... А следователят не спира. Все ме убеждава, че те всичко знаят, само чакат да ми видят акъла кога ще уври. По-късно Колю Пъшков го вкараха в затвора. Намерили друг, който се съгласил и го оцапали така, че му дадоха 15 години. Ами че и оръжие бил взел от бай Колю.

– Ще облажиш куршума, както ми се вижда, с твоята дебелоглавщина. Много съм изпратил на разстрел и на теб няма да ти се размине.

– Това си е твоя воля! – му викам аз. – Какво да сторя като сте ме вързали тук. То вързан човек лесно се разстрелва...

– Значи не искаш да се разкаеш за стореното и да съгрудничиш на следствието?!

– Нямам представа за какво да се разкайвам.

Следователят се ядоса. Удари с юмруци по бюрото. Конвоираният скочи като ужилен в кабинета.

– Карай го в карцера! Да се скапе там тая мърша, че да му дойде акълът!

– Тъй вярно!

Изкара ме и ме поведе към карцера в мазето, стискайки ме здраво за врата. Долу отвори някаква душегубка метър на метър. Двама юначаги от охраната сякаш ме чакаха. Нахвърлиха се върху мен.

– Събличай бързо дрехите, само по потник и гащета, за да видиш къде зимуват раците.

Още невлязъл, други двама – мъкнат две кофи, пълни с лед. Изсипаха го на средата на карцера.

– Стъпйй върху леда, гад с гад, ще разиграваш следователя, а?
Аз стъпих. Леденият студ ме сграбчи за ходилата.

– Няма да мърдаш, че ще ти видим сметката набързо!

Донесоха още две кофи лед и ми затрупаха краката почти до под коленете. В началото почувствах ледина. Но сетне изглежда организмът свикна и се адаптира. Затвориха вратата на душегубката, а пред нея оставиха един от тъмничарите да ме наблюдава през шпионката да не мърдам. През едно мъничко прозорче над вратата, замрежено, смътно долиташе някаква светлинка от едва-едва мъждукащата крушка. Изпитах неприятно чувство, като че ли съм в гроб. Постовият от време на време вдигаше шпионката, задържаеше погледа си върху мен и после я сваляше, спотайвайки се зад вратата на душегубката. Денят леко преклони към залез. Чу се шум в коридорите. Някой взе да реве. Долитаха псувни. Отекваха удари. Разливане на вода... И после – пак тишина. Гробна тишина. А аз стоя и мълча. Амбицирах се. Ако трябва ще умра, но няма да говоря неистини. А те – искаха, искаха... настояваха... Изреждаха ми имена, имена... Всеки ден все повече и повече. А бях чувал, че попаднеш ли в лапите на милицията, по време на следствието трябва да се мълчи. Колкото се може по-малко хора да правиш съпричастни към своите дела.

Пак се разщракаха вратите. Раздрънкаха се канчетата. Ясно. Дошла е вечерта. Ето, отварят килиите и сипват. А моята врата, на моята подземна обител, не помръдва. Никой не я отваря. Значи – наказан съм освен да бъда поставен в лед, да бъда лишен и от храна. Но всъщност то не ми се и яде. Изяла ме е мъката отвътре. Най-много се тревожа не толкова за себе си, а за своите родители. Бяха вече стари и грохнали. Заровили в земята пет рожби преди да се родя аз. А ето на, че сега и на мен тия тук ми копаят гроба.

Пак се чу изщракването на резетата на килийните врати. Отваряне. Затваряне. Изкарват ги до тоалетната. Измиват канчетата, ползват тоалетната и – пак в килията. Такъв е редът. И така ден след ден... едно и също се повтаря. Виж, в карцера е друго. Стоиш, разговаряш сам със себе си. Разговаряш с четирите стени. Размишляваш... претегляш мислено всичко в своята памет. Тялото е обременено, но мисълта е като волна птица! Свободна и независима! С нея можеш да отлетиш, където си искаш. На село. При при-

ятели. При своята любима. Да бродиш неуморно из просторните гори на твоя роден край. И после наново да я подслониш в твоето обругано тяло. Тук, в тая ледена килия. Състояние, което трудно се отдава на описание... Човешкият ум трудно побира жестокостта, която така изобретателно са измислили палачите. А ледът под напора на вътрешната ми температура се топи, макар и бавно.

Настъпи тишина. От време на време чувам подвикванията на това смъркащо животно, облечено в милиционерски дрехи...

– Изправи се! Не лягай! Чуваш ли, гад с гад?... – удря с валенките вратата. – Това не е хотел!

От някъде долита бръмчене на трансформатор. Изглежда с него са захранили с ниско напрежение тия едва-едва мъждукащи лампи пред всяка килия. Вследствие на полуздрача изпитваш чувство, че се намиращ в гроб, в самата преизподня на ада!

– Седни долу! Никой не ти е разрешил да ставаш!

– Схванах се – отвърща нечий глас.

– Ще повикам колегите да те разтръскаме, че да ти мине... Ха, ха, ха!

И пак тишина! И пак едно прокобно очакване виси във въздуха.

– Лягай! Лягай! – чуват се гласовете на тъмничарите.

– Лягай и заспивай. Да не чуя шушнене...

Значи десет часа е вече. Това е определеният час за сън на арестантите. В десет часа се ляга, а в пет се става. Чува се, че някой хлопа вратата.

– Какво искаш, бе, гад?!

– Ходи ми се на тоалетна.

– Давай в гащите...

Миг тишина. Резето изхлопва...

– Хайде! Бързо! – и започват да го бият, задето ги занимава извън правилника...

Без бавене! Без бавене! Чуваш ли, мърша? Посерковец!

Ето го. Връща се. Тупурка припряно към килията. Пак удари на тояги. И пак резето.

И пак тишина.

Изщраква резето и на моята душегубка. Ледът е намалял. Почти се е стопил. Водата е плъзнала по цимента. Чува се свирукане. Тичат двама тъмничари с кофа, метла и лопата. Набързо обират водата. „Подсушават“ цимента. И ето, като по команда, други двама носят кофите, пълни с лед. Пак по същата технология. Слагат го

на средата. Стъпвам върху него. И наново затрупване до под колелетата. Затварят с резето. И пак тишина. Само бръмченето на трансформатора се чува. И пак само аз с четирите стени и онова смъркащо с носа животно. Краката ми са почти измръзнали. Напълно безчувствени. Все едно са от дърво. Стоя на леда и си мисля за оная мисъл на Максим Горки: „Човек, това звучи гордо!“ Кое му е гордостта? Коя е гордостта на тия изверги, по несъобразителност на природата създадени като „човеци“? Та те са по-жестоки, по-злобни и от самия звяр. Тия „хора-зверове“ могат ли да се нарекат човеци. Мисля. Разсъждавам. Животът ми става вече безразличен. И да е имало някаква надежда в мен – тя се изпарява. Потъва някъде долу в леда, във водата, разстилаща се върху цимента. Една нощ и един ден – сякаш бяха цяла седмица...

Втори ден. Събота... Трети ден. Неделя...И все едно и също... И все едно и също... Отваряне на душегубката. Изхвърляне на водата. Пак лед. Пак никакво мърдане. Започнах да уринирам все по-често и по-често. Устата ми изсъхват. Краката стават безчувствени. Започват да не ме слушат. Отпускам се и се удриям във вратата. Изправям се пак. Искам да ги овладя, но то е само за миг. Само за секунди. А там, отзад, зад вратата се чува ехидният смях на палача...

– Ха, ха, ха!!! – и нищо повече. Вдига шпионката. Забива поглед в мен и пак – Ха, ха, ха!!! – все тоя ехиден смях. Ледът се е стопил. Водата се е разляла върху цимента. И, о, Господи, изведнъж виждам някакви кабели отстрани до стената. Настъпва спокойствие в мен. Край на мъченията. Ще захая един от тях и край. Но жалко, жалко – това е само една халюцинация вследствие на студа и умората, от безсънието и глада, от обезводняването...

Вече е понеделник. Настъпва нова седмица. Колко е часът, не знам. Резето изшраква. Отварят вратата.

– Излизай!...

Мъча се да пристъпя, но не мога. Десният ми крак е напълно вдървен. Измъкват ме пред килията. Дават ми брича да го облека, но не мога. Цепят крачолите и набързо ми го надяват. Краката са подпухнали. Обуват ми чорапи. Обуват ми чорапи върху краката, а ботушите не побират подпухналите ми крака.

– Тръгвай!

Правя усилия, но краката напълно отказват да ми се подчиняват. Тогава двама здравеняци от охраната ме хващат под мишници

ца и ме помъкват към кабинета на следователя. Внасят ме вътре. Поставят ме на стола. А вътре е истинска баня. До този момент помня. Останалото ми се губи от паметта. Навярно съм колабирал...

Когато дойдох в съзнание, видях, че се намирам в друга килия. Как и кога са ме настанили там – нищо не помня. Вътре – арестант. И той с войнишки дрехи. Даже са му дали войнишки одеала да се завива. Чудна работа. Какъв е пък тоя? Сутрин го изкарват. Вечер го връщат. И все разправя... И все се оплаква... Държали го гладен. Преуморен от разпити. Погребени щели да вдигат. Казармата щели да палят. Щаба щели да взривят... Слушам го и му се чудя на акъла. Сигурно иска и мен да предизвика да му кажа, че и ние сме щели да правим същото. Но след като прекарах два дена с него, какво ми направи впечатление. Изкарват ни вечерта на тоалетна. И тоя „гладният“, „преумореният“, дето цял ден все не е в килията, вечерта пие по половин войнишко канче вода... Аз от глад едва два гълтока пия, а той?!... Това хвърли съмнение в мен. Що за птица е?! Мен вече не ме изкарват при следователя. По краката ми се отвориха рани от измръзването. Идва някакъв лекар да ме лекува. Да ми маже раните с някакви мазила. Бог знае какви. Но те все така се пукат и кървят... Окапаха ми ноктите на пръстите.

Един ден, трябва да е било вече през февруари, ми носят малко спечено залче домашна пита.

– От баща ти е. Яж...

Господи, най-после баща ми ме откри! Ям и плача. Плача от радост, а не от болка, че моите родители вече знаят къде е техния син. По-сладък хляб не съм ял друг път през моя живот! Винаги си спомням за него.

След една седмица ми носят бельо за преобличане, пак малко хляб и парче от кокошка. Преобличам се аз. Свалям мръсните дрехи и мисля... Как да съобщя на моите родители какво е моето състояние... Отвътре навън дрехите, които предавам за пране, сигурно няма да тарашат. Нали когато ме докараха ме проверяваха най-щателно. Вземам една костича от пиленето, топя в кървавата рана и с кръвта пиша върху ризата. Сгъвам бельото и го подавам. Дотук – всичко мирно и тихо. Минава събота. Минава неделя. И в понеделник ме водят при следователя. А той ядосан, още от вратата ме посреща с псувни.

– А бе, гад с гад, ти по-голям конспиратор от нас ли искаш да излезеш? – Измъква ризата от бюрото. – Само куршум ще те оправи тебе, нищо друго...

Върнаха ме обратно в същата килия. А оня го няма, гдето ми ги разправяше големите работи. Ни него, ни одеалата. Явно той ме е издал. Той не е никакъв арестант. Той е просто едно ухо на ченгелата... И така, повече не го видях, ни в Плевенския затвор, ни в затвора в Белене, където прекарах близо четири години каторга в непосилен труд, строг режим, на 320 грама дневна дажба хляб. Едно писмо получа и изпратя на четири месеца и един колет от четири килограма за същото това време. Добре, че бях млад и здрав, та издържах. По-възрастните измряха и ги откараха на остров Магареца за храна на прасетата, които отглеждаха за нуждите на затвора. Моля Бог, дано никога на никого да не се случи това, което преживях аз!

Да угаснеш преди да светнеш

Янко Димов Токмаков

Беше утрото на 6.IV.1948 г. Селяните се събуждаха от нощния си сън, когато на вратата на бащиния ми дом се почука. Майка ми се показа на прозореца и каза на баща ми: „Димо, къщата е обградена от войници. На вратата чака капитан Атанасов.“ Баща ми слезе долу, отвори и чух капитан Атанасов като каза: „Трябва ни Янко за малка справка.“ Аз станах, облякох се и слязох долу.

„Ще дойдеш с мен до поделението за малка справка.“ Двама въоръжени войници и кап. Атанасов ме отведоха във военното поделение. В канцеларията си капитанът ме посрещна със саблен удар в гърлото и ме събори на земята. „Падна ми най-последно, зелено червейче. Цялото село си вдигнал срещу нас, бял ден няма да видиш. Не стига селото, ами си се пръснал по цялата Мичуринска околия.“ След малко ме отведоха в една арестантска стая, в която имаше още 10-15 човека, пак от селото ни. Цял ден ни държаха в тази арестантска стая. Вечерта ни дадоха по едно парче хляб. Сутринта ни навързаха по двама и ни поведоха за град Малко Търново. По пътя кап. Атанасов приложи един начин за сплашване – караше ни по двама в гората в едно дърво и стреляше над главите ни с цел да изтръгне някакви признания.

В гр. Малко Търново ни закараха в щаба на граничното поделение. Настаниха ни в една арестантска стая и започнаха да ни викат по един на втория етаж за следствие. Аз бях от първите. Когато влязох, в стаята имаше подполковник и двама цивилни. Подполковникът скочи от стола до бюрото си, взе една палка, която беше на масата, хвана ме за косата, събори ме на пода и сложи главата ми между краката си. Колко ме е бил – не помня, но когато се изправих, видях в ръката му само желязната част от палката. Изправиха ме, закрепиха ме до стената, хванаха ме двамата цивилни под мишниците (аз не можех да вървя от нанесения ми побой), изведоха ме извън стаята за инквизиции и ме свалиха по стълбите долу в арестантската стая.

Вечерта ни натовариха на един военен камион, където всички бяхме поставени в положение легнали по очи. Отгоре хвърлиха един брезент. Имаше две пейки, на които седяха въоръжените вой-

ници. В кабината при шофьора имаше един офицер (не помня с какъв чин беше). Предупредиха ни, че който мръдне или се опита да бяга ще бъде разстрелян. Понеже бях много бит, аз се опитах да си наместя поне малко тялото, но в това време върху мен се нанесе страшен удар с приклада на автомата на един от войниците.

Разстоянието от Малко Търново до Бургас е 70 км. В Бургас камионът спря пред Окръжното поделение на МВР. Войниците слязоха от камиона, издърпаха брезента и в това време дочух един глас: „Вие хора ли карате или животни?“ Вкараха ни в столовата на МВР, беше късно, преди полунощ, нямаше маси и столове, те бяха извън столовата, за да няма къде да спим, освен на цимента. Бях много бит, та веднага съм заспал. По някое време ме събудиха: „Стани, на този цимент ще се вдървиш.“ Сутринта всички, без мен, бяха събрани в една арестантска стая. Аз бях поставен отделно, сам в една стая, нещо като складче за празни бъчви от туршии и бракувани дюшечи. В тази стая ме държаха няколко дни. Понеже нямаше къде да спя, направих си легло – застлах два дюшека отдолу и с още два се завих. След това ме преместиха в един стар клозет. Държаха ме 24 часа с белезници.

На сутринта дойде старшината, който поддържаше режима, отключи вратата на клозета и започна да ме бие с юмруци. „От тук няма да излезеш, тук ще ти изгният костите!“ Свали ми белезниците и започна да ми тъпче сух хляб в устата. „Яж, говедо, дъвчи! След 5 минути ще се върна, да си изял хляба, пак ще ти сложа белезниците.“ Така и стана. След малко се върна, сложи ми белезниците, нанесе ми няколко ритника и заключи вратата.

На другия ден ме премести в едно мазе, пак с белезниците. То беше склад за въглища. Нощта беше кошмарна. Цяла нощ чувствах как между краката ми се движат големи плъхове. Сутринта ме изкараха от мазето и ме отведоха пак в същата стая – складчето за бъчви, дюшечи и туршии. (По-късно в Бургаския затвор научих, че същият този старшина е бил убит в престрелка в бургаските лозя.)

Един ден в ареста докараха едно непознато лице. Същият се представи като задържан за шпионаж в полза на турското разузнаване. Държаха го няколко дена при мен, но без да ношува – вечер го карали в друг арест. Сутрин го караха при мен, а след час-два го викаха уж на следствие и повече не се връщаше при

мен. Той ме агитираше вечерта да излезем на плочата (складът беше с циментова плоча) през единственото прозорче и оттам през ул. „Богориди“ да избягаме за Турция. Щели да го осъдят на смърт, обвинявали го в много тежък шпионаж. Аз разбрах каква е инструкцията по отношение на мен, че това е агент-провокактор и отказах. Казах му, че родното ми село е на 7-8 км от турската граница и че нямам намерение да напускам България. Целта беше ясна – при опит за бягство да бъда разстрелян на плочата. След неколкодневни опити и агитация не видях повече този агент-провокактор.

Следствието ми се водеше от следователя Янко Стоянов. Добър човек беше, по отношение на мен не прилагаше никакво насилие. Следствието ми и това на другите задържани продължи близо 40 дни. След приключването му освободиха едни, а нас – към 10 човека, изпратиха в Бургаския затвор.

Затворите

В Бургаския затвор, докато излезе обвинителният акт и се насрочи делото, минаха близо 6 месеца. В затвора бях поставен сам в килия. Пускаха ме сутрин, обед и вечер само до тоалетната. Допир нямах с никого, освен с надзирателя и неговите вечно дрънкащи ключове. Свиждания имах само с адвоката и то след като ни връчиха обвинителните актове. Писма и колети получавахме, без право на свиждане. След като получих обвинителния акт разбрах, че съм подведен по много тежки членове от ЗЗД. Разбрах, че ми се готви много тежка присъда, даже в един от членовете се предвижда смъртно наказание. При едно от поредните ми свиждания с адвоката, той ми каза същото: „Може и целия Бургас да запалиш, ти още не си пълнолетен, повече от 15 години не може да ти се дадат, законът не позволява.“

Започна съдебният процес. Сутрин ни вадеха на двора на затвора. На всички слагаха белезници по двама, а на мен една 25-килограмова верига. Под силна охрана ни караха пеш до Бургаския областен съд, който се намираще на няколко километра от затвора. Винаги аз бях най-отпред. Целта беше ясна – да се сплшат гражданите на Бургас, да се види, че властта е силна и че всички, които са николапетковисти, това ги очаква. Делото продължи няколко дни. Прокурорът ни искаше най-тежкото наказа-

ние – смърт или доживотен затвор, но понеже законът не позволявал, то да ми се даде минимум 15 години. Осъдиха ме на 8 години строг тъмничен затвор. Делото се обжалва и ми намалиха присъдата на 4 години. След престоя ми от 2-3 месеца в Бургаския затвор ме преместиха в Русенския. Помислих си: „Отдалечих се от Бургас, от хората, които мислеха за моето ликвидиране.“ Получи се така, че от трън, та на глог.

Русенският затвор беше стар, на два етажа, с дебели каменни стени. В него нямаше нищо друго, освен дълги дървени нарове – от край до край на големите килии. Дървените нарове бяха на половин метър от пода. Килиите са били определени за по 25 затворници. Нас ни събраха по 40 човека. Криминалните държаха на края на гр. Русе в дървени бараки. Понеже нямаше място на нарвете, застилахме под тях наличните си завивки, мушкахме се и там лежахме. Режимът беше страшен. Директорът и ст. надзирателят бяха типични зверове, хора с големи наклонности към инквизициите. Щом си набележеха някой политзатворник, той неминуемо минаваше през страшните инквизиции. Щом извикат някой след вечерна проверка, чуваха се страшни викове, писъци, инквизициите бяха страшни. Връщаха затворника подпрян от един-двама надзиратели, хвърляха го в килията и си отиваха. Имало е случаи, когато битият политзатворник по няколко дена не можеше да дойде на себе си.

Храната беше страшно лоша. На прасета да бяха я дали, не биха я яли. Колетите, които получавахме на три месеца по 1 до 5 кг, нарочно се задържаха, за да се развали храната. В килиите имаше по една кофа за тоалетни нужди и щом се напълнеше, ходехме по малка нужда в канчетата, в които ни сипваха храната, сутрин ги изхвърляхме и пак в тях ни слагаха храната. Тоалетните и мивките бяха долу на двора. Сутрин, щом ни пуснат до тоалетната и мивката, най-напред отивахме при боклука, изхвърлен от кухнята, събирахме отпадъци от зеле, моркови, праз и друго – гладът беше страшен.

Една сутрин в килията влезе ст. надзирателят и каза: „Всички, които си чуват имената, да си съберат багажа и – долу на двора. Ще ви пращаме на работа в с. Пиргово, Русенско, там имаме кариера.“ И пак бяхме заделени политзатворници с много тежки досиета. Помислих си: „Щом е кариера няма да е много лесно, но поне ще бъда на чист въздух, а може би и храната ще е по-добра.“ Натовариха ни

на камиони със силно въоръжена охрана и след около половин час бяхме в с. Пиргово. Настаниха ни в специални бараки, обградени с висока телена мрежа. Бараките също бяха с дървени нарове, пак на два етажа. Охраната беше много силна. Не ни се даваше да имаме каквото и да е допир с тях. Главен надзирател беше старшина, докаран от Софийския затвор. По всичко личеше, че е много строг, човек, който имаше много сурова душа, човек, скаран с всякакви чувства на хуманност – типичен звяр. Не приемаше никакви оплаквания. За него ние бяхме най-лошите българи. Хора, които заслужаваха само въжето. По-късно разбрах, че същият този надзирател, на когото в Софийския затвор викаха „Чичито“, закачил въжето на Никола Петков и извършил екзекуцията.

Сутрин под строй ни караха на кариерата. Намираше се на около 500 метра, на самия бряг на р. Дунав. От една страна беше тихият бял Дунав, а от другите – каменни стени във формата на буквата „П“, високи по 15-20 метра. Долу, в ниското, работехме политзатворниците. Тропахме големи камъни, взривени от бомби от техни хора (викахме им бомбаджиите, защото само те можеха да ползват взривни материали). С кирки, лопати и чукове чукахме камъните и правехме фигури. Извозването на камъните пак ставаше от нас до шлеповете, които спираха на специално пригодени места. Храната беше лоша, условията – също. Един ден видяхме, че по Дунав се носи одран кон. Същият паднал от скалите, собствениците взели кожата, а тялото хвърлили в Дунава. Водите го влачеха край самия бряг. Отидохме до брега, поискахме разрешение, изкарахме го на брега и започнахме да режем от него (разрешаваха малки джобни ножчета), да варим в консервни кутии и да ядем. От високите каменни стени охраната се смееше и викаше: „Яжте кучета и това ви е малко“. За зимата трябваше да се осигури гориво. Със салове караха дълги по 4-5 метра дърва, които ние носехме на гръб на около 500 метра. Който откажеше, чакаше го най-лошото – бой, арести, лишаване от кореспонденция и колети. Режимът стана още по-лош, когато от лагера избягаха двама политзатворници – Ангел и Славей. Не успяха да ги хванат. Започна се следствие на най-съмнителните – Стоян Парашкевов от гр. Бургас – кум на Г. М. Димитров и полковник Гергов – от процеса с Никола Петков. Аз като по чудо се разминах. Накрая се разбра от управата, че няма замесени други лица, двамата бегълци действали сами.

Преди да настъпи зимата ме преместиха в мини Богданов дол. Там бяхме поставени в едно общежитие, специализирано само за политзатворници. Началник на обекта беше прославеният капитан Гершанов. Ниска набита фигура, човек с жестокост, побойник-звяр. Работехме в мината на две смени. Най-страшна беше втората смяна, защото на няколко пъти на излизане от мината се чуваха изстрели. Набелязаните хора оставяха най-отзад и при „опит за бягство“ се случваше най-лошото. Зимата изкарах в мина Богданов дол. Пролетта ме преместиха в Старозагорския затвор. Там режимът беше по-добър. Затворът беше като бургаския – нов, с хигиенични условия. На едното крило, на втория и третия етаж, бяхме поставени само по двама политзатворници в килия. Преди и след обяд ни пускаха на разходка в карето на затвора. Имаше даже волейболно игрище, слагахме мрежата и играехме. Може би режимът по отношение на мен беше по-мек, понеже ми оставаха брoени месеци до излежаване на присъдата ми. Колетите от родителите ми идваха редовно. За мен настъпи нова тревога, когато на първото ми свиждане баща ми каза, че баба е починала и че те са интернирани в с. Ичера, Котелско.

Тревогата ми стана по-голяма от факта, че много политзатворници след излизането им от затвора направо се изпращаха без съд и присъда в Белене. Всички са чували за остров Белене. И тук се разминах. Един месец преди да ме освободят ме преместиха в една таванска стая на затвора с цел да нямам допир с другите политзатворници. На излизане от затвора ми казаха: „Отиваш в село Ичера, Котелска околия. Там са интернирани за неопределено време родителите ти и цялото ви семейство...“

5361 дни

Димитър Стоев Димитров, гр. Варна

Беше 28 април 1948 година, 4 часа сутринта. Среднощната тишина над селото се беше разстлала навред. Тук-там само някое куче или петел показваха, че в с.Янково съществува някакъв живот. Избръмчаването на един камион, покрит с брезент, и един джип внезапно нарушават тишината и спират пред общинския съвет. Милиционери и агенти на Държавна сигурност от гр.Шумен са в с.Янково, за да арестуват една група селяни, заподозрени, че са врагове – контрареволуционери – наименувани от властта. Тази сутрин беше много студено поради падналата нощес слана.

За сланата ли мислеха бандата палачи, че тя тази нощ може да попари цъфналите овощни дървета? Не, не вярвам. Те, по-скоро обхванати от ловджийската си страст, горяха от нетърпение за мига, в който професионално ще свършат възложената им работа. След разтурянето на опозиционния БЗНС и обесването на Никола Петков, янковци не склониха глави. Архивата на ЗМС беше укрита у дома и не беше предадена на властта. Около двадесетина човека организирано продължихме нелегално да водим просветна дейност. Разбира се, че това не можеше така дълго да продължи. Нашата къщичка се намираще почти сред селото. Състоеше се от две стаи и коридорче, което ги делеше. Тази нощ бях сам с родителите си в къщи. Средният ми брат Добри беше в Старозагорския гарнизонен затвор, а малкият ми брат Борис беше в Шумен в гимназията. Тази нощ аз и другите белязани хора в селото трябваше да бъдем арестувани. Комунистите, които през целия си живот са водили конспиративна и терористична дейност, днес (до 1948г.), четири години след като бяха установили своята власт, усърдно и с голяма любов и дарба се бореха с класовия си враг. Всичко това се вършеше в период, в който навред и с всякакви средства се крещеше, че в България днес съществува демокрация, свобода на личността и съвестта. Кръстиха България двойно демократична. Успоредно с това се заявяваше, че имаме диктатура на пролетариата и че който дръзне да оспори придобивките, извоювани с толкова много жертви, ще бъде смазан безмилостно. Там, където нямаше противници, те ги създаваха изкуствено. Ето тази нощ (сут-

рин) набелязаните селяни-земеделци трябваше да бъдат арестувани именно като такива. Те трябваше да бъдат наказани по такъв начин, че да послужат за назидание на останалите.

Арестите започваха. Изведнъж двама цивилни агенти с пистолети в ръце като вихрушка нахълтаха в стаята ми. Аз бях толкова изненадан, че едва успях да се облакътя на възглавницата и вече усетих хладината на белезниците. От този момент вече станах свидетел на едно бурно развитие на нещата. Изправен сред стаята ме дооблякоха. В стаята влязоха още няколко цивилни лица, измежду които и двама познати комунисти от махалата. Те изглеждаха по-уплашени от мен. Бях изправен с лице към стената. Започна най-щателен обиск навсякъде из стаята, таваните и двора. Всяко възелче биваше развързано, всеки по-дебел ръб на някоя дреха се разпаряше, всичко се проверяваше наред с най-голямо старание. Неща, които съм смятал за отдавна изгубени из къщи, сега излизаха наяве изпод някои бракувани вещи. В същото време мислех за майка си и за баща си. Дали те разбираха какво става тук при мен, в съседната стая? Дали при мама и тати е същата картина като тук? Какво ли си мислеха родителите ми в този момент? Жив ли бях? Нямаше нито шум, нито гръм, а само една тиха шетня навсякъде. С какво бяхме заслужили толкова голямо внимание? Майка ми, колкото и бойка да беше, не можа да се въздържи. Тихо се чуваше нейният плач. Майчината любов е неизмерима в такива моменти. Пък може и да си мислеше, че това е само един лош сън. Но това не беше сън, а действителност в един век, за който какви ли не надежди се предричаха. Аз понасях мълчаливо като вълк в капан разиграващата се наоколо трагедия. Изглежда всичко това, тъй необходимо за едни, бе тъй отвратително за други. Невиждано беше такова разбъркване на покъщината тук. От плевнята само бяха изнесени около 80 греди, дялани за построяване на нова къща, сега бяха разхвърляни из двора. Изглежда доста хора са взели участие в тази работа. Сеното и сламата в плевнята, тухли, камъни, торището, дръвника – навсякъде беше претърсено, за да се намери „нещото“. Навярно търсеха оръжие.

Най-после на едно място търсачите намериха един голям артилерийски снаряд. Като го видели, щурмоваците изпаднали в паника. Но скоро се окопитили (разказва един съсед), когато видели, че снарядът е празен. Доносникът може би не е знаел тази подробност, за да осведоми господарите си. Тротилът и запалката на сна-

ряда бяха извадени и той не представляваше никаква опасност. Е, разбира се, тяхното разочарование не е било да кажем като на група археолози, добрали се вече до гробницата на някой египетски фараон и накрая установили, че гробницата е ограбена преди хиляди години. Тези тук „археолози“ не се отчайваха. Този снаряд беше отнесен в съда и представен като веществено доказателство. От къде беше дошъл този снаряд? През 1945 г. експлодираха военните складове край с. Смядово, което отстои на 10 километра от с. Янково. От експлозията на складовете наоколо, по гората и нивята, беше осеяно с най-различни видове огнестрелно оръжие – обгорено и негодно за ползване. При събирането за погребването му участва и населението. Кой от любопитство, кой от нужда, някои бяха скрили в домовете си по нещо. Запалката на снаряда беше извадена и захвърлена в клозета, а взривът му – използван на кариерата за вадене на камъни. За няколко часа обискът навсякъде привърши.

Беше напълнен един куфар с архивна книжнина на ЗМС, която брат ми Добри е съхранявал, и някои други „съмнителни“ книги. Иззети бяха също един фотоапарат, бинокъл, семейната ни история и много снимки. Под строг въоръжен конвой от формени и цивилни, аз, с белезници на ръце, вървах напред, а баща ми Стою – зад мен. Откараха ни в общината. Там всички бяха натоварени в камиона, а аз сам в открития джип. Мама Стайка остана сама въщи в сред оня хаос, с който щеше да се справя сама. Като ни изкарваха от къщи видях мама. Бузите ѝ лъщяха, намокрени от сълзи. С изпращащия си поглед излъчваше тайнствена сила и воля, каквито излъчват всички светии на път към своята голгота. Цялата група арестанти бяхме откарани в Държавна сигурност в град Шумен. Всички бяхме настанени по килии и стаи.

Ние, тримата братя и Маню, бяхме в отделни килии. Трябва да отбележа, че от този момент в тази празна и влажна килия започва един друг живот – непознат за мен. Шетнята на властниците насам-натам приличаше на тържествуване. Те си въобразяваха, че са разкрили и обезвредили такива опасни врагове, които са можели да им отнемат „народната“ власт. Фактически кои и какви бяхме ние? Един от най-богатите измежду нас притежаваше 60 декара обработваема земя и той по-късно бе обявен за кулак. Един беше селски бакалин – търговец, а всички останали бяхме след тях. Надя Рачева беше учителка. Баща ни Стою притежаваше 25 декара

земя. За да ни изхрани, той се занимаваше със зидарство и кираджийство. Ето какви бяхме задържани тук в Държавна сигурност. Тук се събрахме един баща с тримата си синове. Сам, прав в килията, мислите хаотично се блъскаха в главата ми. Едно вече знаех, че който не е с комунистите, е враг и подлежи на обработка или унищожение. На пост пред килиите се разхождаше милиционер с пушка и отмерено тракаше по плочите. Не знаех каква психическа подкваса му бе сложена, но поради погледа му, който той хвърляше към килиите, приличаше на ядосан чакърест бивол.

Мисля си, ще разберат ли на село нашите селяни за дейността и вината на тези арестувани хора и заслужават ли те такава участ? Всички бяхме членове на БЗНС и ЗМС – опозиция, разтурени миналата 1947 година. Ние имахме убеждението, че българският селянин, който от векове се е борил за своята независимост, днес не ще се примири с хомота и дрянските жегли, защото земеделецът живееше с по-голямо съзнание за положението, което заема в обществото. Той искаше да бъде независим и трудно щеше да се примири да му вземат насила хляба от ръцете. Ето кое беше накарало тези хора от това село да не крият своите убеждения, а да ги изразяват по някакъв начин. Заради устата на доносника ние бяхме арестувани, тормозени и измъчвани с всички средства, познати на палачите. Навярно бяхме пречка за осъществяването на по-нататъшните мероприятия на комунистите в земеделското стопанство.

Започна следствието. На мен ми пратиха двама следователи. Единият беше дошъл от Варна – Бомбов, баш специалист по конспиративните работи. Половината от казаните думи на този човек бяха псувни. Той беше груб, недодялан човек – жесток. Заканваше се да получи смъртна присъда, ако продължавам все така да отричам всичко. Дните в ареста течаха много бавно и с много голямо психическо напрежение. Бях поставен под най-строг режим, под което трябва да се разбира: стоящ прав в килията пред прозорчето на вратата, за да бъде наблюдаван от часовия да не би да седна, бой, глад и жажда. Никакво сядане, нито лягане. Имаше определено време, в което можеш да легнеш и да спиш на мокрия под. Изглежда по програма бивахме извеждани от килиите поединично и отвеждани при определения следовател горе за разпит. Не след дълго време разбрах в кои килии са настанени братята ми Добри и Борис и баща ми Стою. Минаваше средата на месец май. Харманът на следствието доовършаваше и последното съпротивление

на тези нещастници. Жестокият режим не може да се понесе от всекиго еднакво. Възрастните се огъваха, на младите им се живееше. Накрая всичко се оформи в една такава посока, каквато на следователите им беше угодно, а именно: в с.Янково, Шуменски окръг, е съществувала и действала нелегална група земеделци – опозиционери – николапетковисти, контрареволуционери, които са си поставили за цел насилствено сваляне с оръжие на законно установената власт в НРБ. За нейни организатори и възстановители бяха нарочени Димитър Стоев и Маню Колев. Аз бях заставен да отговарям на следните въпроси:

- Признавам ли се за виновен?
- Признавам ли се за организатор на тази конспиративна група, поставила си за цел насилствено събаряне на народната власт?
- С какво оръжие разполага организацията?
- Коя чужда шпионска централа (имат предвид американската) дава инструкциите за нашата дейност и какви връзки имам с подобни или със София?
- Кога съм завербуван от американското разузнаване, каква дейност съм развил и колко ми се плаща (за разпространение на сивия червей в България)?
- Искате ли от мен да изложа плановете и тактиката на организацията
- Колко нелегални събрания са направени, къде и какви решения са вземани?
- Като побеждала контрареволуцията в България, какъв служебен пост щял съм да заема?

Ето на какви въпроси ме задължаваха да отговарям, за да се оформи едно солидно обвинение, предвиждащо смъртно наказание. Инсценировката имаше за цел поне двама човека от групата да бъдат унищожени за назидание на другите. Започна едно свръх изпитание за всеки. Как биха се отразили тези осем въпроса върху духа и тялото на един обвиняем, който не е свързан с така формулираните обвинения? Така бях отслабнал, че като ме извеждаха на разпит, се подпирах по стените. Изгубил бях и гласа си – едва шепнех. Даваше се време за сън, храна и вода колкото да имам възможност да вървя и говоря. Скоро и краката ми се подуваха и трябваше да ме извеждат навън по чорапи, без обувки.

Безсъние, глад, жажда за вода и стоене прав – това бяха сред-

ствата за изтезаване спрямо мене. Без бой. Някой може би ще каже, че тия средства за изтезание са по-хуманни от ония, за които сме чели и слушали другаде. От този режим човек биваше като хипнотизиран, изгубващ възможността да се чувства нормален. За да устои човек на един такъв режим, беше необходимо следното: клетникът да предпочете да умре пред това да стане играчка в ръцете на палача, или пък да бъде силно религиозен и да гледа на живота като един преход, да вярва, че е чест за него цялата мъка.

След тези изтезания започнах да изгубвам себе си.

Накрая се оформи един обвинителен акт, в който се четеше: група опозиционери – контрареволуционери от с.Янково, ръководени от мен, Димитър Стоев, и Маню Колев, са си поставили за цел да съборят законната власт и на нейно място да установят власт на буржоазията с помощта на американския империализъм. Ето в какво бяхме обвинявани и трябваше да бъдем лишени от свобода и живот. Явно беше, че присъдите ще бъдат определени не от съда, а от Държавна сигурност. Моето следствие продължи малко по-дълго, даже и като ме преместиха в затвора. От мене продължаваха да искат да кажа за някакви връзки с други области и София. Да кажа къде са складовете за оръжие, да призная още нещо, толкова изненадващо за мене, че съм бил американски шпионин. На тази наивници повод за това може би им е дала молбата ми от 1947 година за емигриране в САЩ. На тази провокация на властта него време се бях хванал и аз. Следствието завърши. От Държавна сигурност освободиха баща ми и още няколко човека. Съкрушен и уплашен от преживяното, баща ми се върна на село, откъдето покъсно го интернираха в с.Чомаковци за една година.

Вече бяхме в затвора. Отначало бяхме изолирани от останалите затворници, защото бяхме още следствени. Старият шуменски затвор беше останал още от турско време в града, в района на казармите. Цялата група, без Надя Рачева, ни затвориха в една стая, отделена от главния корпус на затвора. Затворът беше едноетажен, с дебели каменни стени – четири големи камери (помещение), побиращи случвало се е до 200 затворника едната. В тази наша стая, в която бяхме настанени, са лежали следствени виновниците за въвличането на България в Първата световна война (1915-1918 г.). В момента адвокатската практика беше частна. Разрешиха на всекиго да наеме и да плаща на адвокат. Ние, тримата братя, нямахме средства и излязохме пред съда без адвокат. Назначиха

ни служебен адвокат. Групата подсъдими решихме в съда да отречем предявяваните ни обвинения, неприемливи за нас – насила изтръгнати показания в Държавна сигурност.

Процесът започна на 12 юни 1948, вторник, и продължи четири дни.

Подсъдимите бяха:

1. Димитър Стоев – 25 годишен – доживот
2. Маню Колев – 23 годишен – доживот
3. Иван Кънчев – 25 годишен – 8 години
4. Цаню Иванов – 26 годишен – 5 години
5. Добри Стоев – 22 годишен – 5 години
6. Борис Стоев – 19 годишен – 5 години
7. Добри Гроздев – 20 годишен – 5 години
8. Митко Денчев – 19 годишен – 2 години
9. Надя Рачева – 22 годишна – 4 години
10. Йордан Тодоров – 31 годишен – 2 години
11. Колю Ников – 70 годишен – 1 година
12. Белчо Пенев – 48 годишен – 6 години
13. Ангел Господинов – 45 годишен – оправдан
14. Кънчо Радков – 53 годишен – оправдан
15. Къню Илиев – 54 годишен – оправдан

От състава на съда не си спомням никого, но прокурора Касчиев не ще забравя. Той беше човек на Държавна сигурност. Обвинителните му думи гърмяха и падаха като бомби върху главите на подсъдимите. Прокурорът умишлено надуваше присъдите, преувеличаваше нещата, за да докаже пред съда, че тук бяха изправени опасни политически врагове. Да, бяхме, но такива, дето не се подчинихме на закона за забрана, за разтурване на БЗНС „Никола Петков“ и обесването на Никола Петков. От заканите на Държавна сигурност и прокурора се разбираше, че искат за мен и за Маню смъртни присъди. Накрая получихме доживотни присъди заради това, че сме възстановили БЗНС „Никола Петков“ в с.Янково. Доживотната присъда предизвика у мен само усмивка. Тази усмивка предизвика гняв не само сред властниците, но и сред уплашени-те близки хора на някои от подсъдимите.

Занизваха се дългите затворнически дни и години. Всеки преживян ден в затвора представляваше мъка, която аз не се наемам да опиша. Нека това опишат хора професионалисти, писатели. С

Маню продължихме по дългия път на мъките по различните затвори в България. До 13 март 1951 година бях доживотен затворник. След тази дата останах с двадесетгодишна присъда. Излежах пет години от присъдата в Шуменския затвор, 1 година – в Кюстендилския, 8 години – в Плевенския затвор и една година на остров Персин, Белене. Изминаха почти петнадесет години до деня 1 януари 1963 година, когато бях освободен от затвора в Белене – 5361 дни.

Незавършен разговор

Мимоза Димитрова

*... Сълзи, сълзи,
толкова сълзи,
които човек не би
пролял за цял живот
ВАЛ
1944-46 г.*

Този стих принадлежи на г-н Валентин Георгиев и стои на последната страница на неговия „Кратък личен архив“, копие от който той предостави на Център АСЕТ.

В архива се съдържат попълнената от него анкетна карта за членство в Съюза на репресираните след 9.09.1944 год., снимка на баща му Георги Атанасов Кюмюрев, решението на Регионалната комисия за политическа и гражданска реабилитация – гр. Сливен от 10.11.1993 г. за обезщетение за „причинената насилствената смърт по политически причини“ на баща му, удостоверение за наследници. После следва снимка на майка му Тодорка Атанасова Георгиева – Кюмюрова, съдебно решение за нейната реабилитация, снимка на брат му капитан Стефан Георгиев Кюмюров, текстът на неговата присъда от Бургаския народен съд от 10.04.1945 год. След това има една снимка на Валентин, една страница машинописен текст, озаглавена „Допълнителни бележки към анкетната карта на Валентин Георгиев Атанасов“, удостоверение на Ленински районен съвет от 1.10.1996 год., че Валентин Георгиев Кюмюрев и Валентин Георгиев Атанасов са едно и също лице.

Накрая на този малък свитък има собственооръчно направена рисунка с надпис отгоре „Параклис жертви на комунизма 9.09.1944“ и множество други надписи, указващи къде на паметните плочи на мемориала на жертвите на комунистическия терор са имената на убитите му близки, както и отделна страница, на която са написани думите, послужили ни като мото тук.

Освен този личен архив г-н Георгиев остави копие на един доклад на тема „Трябва ли да забравяме Народния съд – съдът на Сатаната“, изнесен от него пред Съюза на възпитаниците на воен-

ните на Негово величество училища, ШЗО и родолюбивото войнство.

С какво е забележителен този период от две години 1944-1946 в живота на г-н Георгиев, който специално е отбелязан под стиха? Да започнем с това, което той е написал в своя кратък личен архив: „Участвам във Втората световна война в оперативната зона на бойните действия. Награден съм с ордена за храброст, ранен съм. В бойните действия съм командир на батарея в състава на 3-та Балкано-Дравска дивизия. Връщам се от фронта. Какво заварвам!

– Баща ми убит без съд и присъда на 16.09.1944; майка ми убита без съд и присъда на 08.05.1945г., брат ми убит (офицер) на 17.05.1945г.. За около шест месеца е унищожено цялото ми семейство... На убитите гробовете неизвестни, освен имената им на плочите на мемориалният паметник „Жертви на комунизма“ – София“.

Какво е продължението за оцелелите от това семейство? Г-н Георгиев има още една сестра, десет години по-голяма от него, за която научава в онзи момент, че е скрита на „сигурно място“, но той не знае къде. За себе си той отново свидетелства в този архив: „След оздравяването се връщам като кадрови офицер в полка – 1-ви армейски артилерийски полк – гр.София. В края на 1945 г. канцеларията ми като батареен командир, заключена със секретна брава е отворена и са откраднати: личното ми, зачислено от полка оръжие – пистолет, и оставен при мен голям радиоапарат за съхранение на войника ми Константин Липовански, син на убития на 2.02.1945г. народен представител – Липовански. Спомен единствен на войника от ограбеното му семейство!

Арестуван съм от помощник командира Тодор Богоев и се започна следствие, че пистолета съм откраднал аз и дал на мои съмишленици и приятели. Започна се следствие около 60 дни. Моят батареен фелдфебел – стар кадър, който към мен имаше добри чувства, е провел лично разследване и установи следствието, че крадците са двама войника – уши и очи на Тодор Богоев. Бях освободен. Следствието приключи. Откраднатите вещи останаха в Богоев. Строго ми се забрани да *мълча* и от полка за да не се разчуе бях изпратен на работа в Самоков – 7 дивизионен арт. полк, от където след няколко месеца бях изхвърлен на улицата. Тогава за безобразията и убийства на войници от тях, бележки не давах! Страшно време! По лесно се убиваше, отколкото да се

копаят гробове!“ В подчертаната от мен в курсив неволна грешка при писането, където на мястото на забраната да се говори се е появила забраната да се мълчи, мисля се оглежда цялото вътрешно напрежение и конфликт между външните изисквания и вътрешните императиви на г-н Георгиев.

Десетки години по-късно в посочения доклад „Трябва ли да забравяме Народния съд“ г-н Георгиев пише: „В малка България и то през 20-ти век, този народен съд окоси цвета на страната! Този съд отне живота на повече от 63 000 души, а не на около 30 000. Около 40 000 българи бяха психически унищожени и рано напуснаха този свят! Комунистическата пропаганда се стреми да омаловажи тези кланета и техният брой.“

В тази ситуация 23-годишният Валентин Георгиев е принуден да бяга и да се скрие някъде, въпреки че е ветеран от Втората световна война. Пътят към родния му град е отрязан – близките му са убити, единствената му оцеляла сестра е в неизвестност. Неговото фамилно име, което издава принадлежността към този род, става опасно за живота му. Затова е трябвало да се откаже да се представя с него или поне да го премълчава.

Къде намира убежище той? В другия край на страната, в един планински район, където има въгледобивни мини. В тях работят затворници и такива като него – обявени за неудобни на новата политическа власт в страната. Условията за работа в тези мини са примитивни и безпощадни към хората. Натоварването е огромно. Техните началници е трябвало да бъдат „политически благонадеждни“, т.е. да не изпускат от контрол „враговете“ и престъпниците, което тогава за управляващите е било едно и също. Разбира се, никакво ниво на професионализъм в областта на минното дело не е било сред критериите за подбор на тези, които са назначавани на ръководни постове в мината. До степен, че по думите на В.Георгиев, неговият началник смяна е бил полуграмотен и не можел да води работната документация. Постепенно той поверил тази „писмена работа“ на него и благодарение на своята стриктност, надеждност и умения г-н Георгиев показал на своя началник смяна, че му донася полза. Това породило доверие в началник смяната и в средата на 50-те години той се застъпил да му дадат бележка за задочно следване във Висшия минно-геоложки институт. Така Валентин Георгиев продължил да работи в мината и да следва за минен инженер.

Г-н Георгиев сподели в една от нашите срещи, че е бил толкова беден, че когато идвал в София на очни занятия, оставал да спи в една аудитория на института благодарение на симпатията на свой преподавател, която бил спечелил с упоритото си учене и добро представяне на изпитите. През 1960 г. той се дипломира като инженер. Очевидно офицерското му образование е станало нещо съвсем ненужно, а той държи да бъде образован и квалифициран професионалист и успява в условията, в които е бил поставен, да направи най-доброто в това отношение.

Срещата с Валентин Георгиев

Г-н Георгиев бе научил за Център АСЕТ от кварталната организация на Съюза на репресираните, в която членува и редовно посещава нейните сбирки. Когато дойде при нас беше на 79 г. След първоначалното интервю с нашия социален работник той беше направил заявка да бъде включен в медицинска програма. Това искане беше прието, тъй като бе в унисон с мандата на Център АСЕТ и г-н Георгиев имаше правото да ползва медицински услуги при нас. Освен тази заявка той донесе и описаните по-горе документи и материали и ни предостави копия за нашия архив. На ежеседмичните екипни обсъждания, на които се представят и новите клиенти, нашият социален работник ни запозна и със случая на г-н Георгиев. Резултатът от обсъждането за него беше, че ще му предложим да се включи в нашата програма за свидетелства за преживяното и за тази цел ще го поканим на среща с психолога на АСЕТ (пищецата тези редове). Г-н Георгиев прие тази среща и в уговорения час дойде.

Контактът не беше лесен, що се отнася до едната страна, т.е. до самата мен. Още с влизането му в кабинета имах впечатлението, че се срещам с една респектираща личност. Когато започнахме да говорим, постоянно се чувствах подложена на проверка. Имашме няколко срещи след това по предварително договорени часове. В тях диалектиката на изказаното и премълчаното ми се представи в много интересна светлина. Целта на тези срещи – да прокарам предложението към него да напише текст за съдбата на бащиното си семейство и своята собствена съдба – се изпълти в крайна сметка в неговите думи: „Вие сте психолог, направете го вие, аз съм ви оставил всичко необходимо за това.“

За какво говорихме? На първо място г-н Георгиев искаше да се представи такъв, какъвто държеше да бъде възприеман сега – един много стегнат, дисциплиниран човек, който поддържа ред в своя дом и в своето ежедневие. Като основно свое занимание представи работата по един ръкопис за съдбата на семейството си, който е предназначен за тесен семеен кръг – неговите деца и внуци и тези на сестра му. Той се показва видимо доволен, че семейството на единствения му син се е установило в Канада и говореше с гордост за своите внуци и за това как ги посреща, когато те пристигат да го видят по време на ваканции. Г-н Георгиев държеше да подчертае многократно своя голям респект към психологията и каза, че самият той се е интересувал от трудова психология, познавал е един известен български специалист в тази сфера, опитвал се е да използва някои неща от психологията, когато е отговарял за хора като инженер в мината. За своето семейство само спомена, че съпругата му е починала от рак след дългогодишен брак и че е доволен от брака си и от сина си, който се справя много добре.

Най-голямата част от времето бе посветена на факта на унищожаването на неговото родителско семейство. Това беше нещото, довело го при нас. Разказът му почти дословно следваше написаното в личния архив и не донесе нови детайли и подробности.

Баща му бил главен касиер и член на управителния съвет на БНБ – Сливен, завършил висше търговско училище в град Клуж. Бил бит и удушен по време на еднодневното си задържане от Народната милиция, защото отказал достъп до сейфа на банката на завзелите властта бивши партизани без съответните документи и правомощия на лицата, които имат право да се разпореждат с парите. На 16 септември 1944 г. трупът му бил предаден на семейството.

Майка му, възпитаник на Френския колеж в Пловдив и педагог, е пребита и изпратена през 1945 г. в психиатрична болница Карлуково, където починала след едноседмичен престой. Смъртта била насилствена, не е имало медицински индикации за настаняване в психиатрична болница.

По-големият му брат, офицер от Българската армия, е осъден на 32-годишна възраст от Народния съд на „доживотен строг тъмничен затвор“, но е убит в затвора много скоро след началото на изтъпяване на присъдата.

Многократно г-н Георгиев подчертаваше, че за 6 месеца е уни-

щожено цялото му семейство и повтаряше фразата, с която характеризираше този период: „по-лесно се убива, отколкото да се копаят гробове“.

За себе си само маркира, че когато бил арестуван като млад офицер по скалъпеното обвинение за личното му оръжие, са му завързвали ръцете с тел и са го държали часове наред прав до стената. За своето поколение и за хората със сходна на неговата съдба той каза, че са психически унищожени. Много от тях били застигнати от ранна смърт. А оживелите, близките на убитите и изчезналите, още си мълчат от страх. Те не са разказали истината за преживените унижения и страдания.

За участието на офицерството, към което той се чувстваше принадлежен, каза, че те са поставяли на първо място родината, а на второ семейството. „Техните мечти са несбъднати, а съдбата им е разбита“. Военните командири са били избивани, а някои от тях са прибегнали и до самоубийството. Близките им са били заклеявени като „гадове, фашисти, врагове на народа“. Г-н Георгиев се връщаше към един въпрос, който споменава и в цитирания в началото негов доклад: „Близките на убитите и инквизираните в каква насока възпитават децата си?“.

Това е останало в общи линии в спомените ми от разговорите, които водихме с г-н Георгиев. Разделихме се с уговорката, че аз ще видя, какво мога да напиша на базата на предоставения материал и след това ще го обсъдя с него. Дадох дума, че ще се захвамя с тази работа, без да си давам напълно сметка в онзи момент за цялата сложност и отговорност. След това мисълта, че имам ангажимент постоянно ме съпътстваше, но „неотложни обстоятелства“ ме караха да отлагам започването на работата по неговото поръчение.

Това отлагане продължи до един критичен момент – около осем месеца след последната ни среща с г-н Георгиев Люба Цонева, която е член на дискуссионната група на репресирани в АСЕТ, беше предала, че нейният приятел и наш клиент г-н Георгиев има сериозни проблеми със зрението и се чувства много зле. Според нейните думи загубата на зрението го плаши, а същевременно той е твърде скромнен и не би се обадил, за да помоли за помощ в тази ситуация. Решихме аз да му се обадя и да се осведомя за здравето му. В началото на разговора по телефона се обърнах към него с „г-н Атанасов“, както е записано фамилното му име във файла му

при нас и той веднага ме поправи, че държи да го наричат Георгиев, защото това е бащиното му име. Тогава си припомних, че това той изрично настояваше – при всяко обръщение към него да се споменава бащиното му име. После каза, че това обаждане му е приятно, че действително очите му са много зле и се чувства потиснат. А до тук се е стигнало, защото „като млад изплаках много сълзи, после много четох, имам две висши образования, после работих на тъмно в мините“. Каза още, че иска да приемам тези негови думи като споделяне, а не като оплакване, защото да се оплаква е под достойнството му. После спомена, че е чул много хубави думи за групата от своята позната и се чуди дали да не дойде на някоя сбирка.

Това бяха последните думи, които чух от него. След това г-н Георгиев почина.

Разговорът не спря дотук. С неговата позната, с г-жа Люба Цонева продължихме да говорим по изрична моя покана. Беше ми нужно време и подкрепа, за да си изясня какво трябва да направя при това развитие на обстоятелствата.

Тук няма да обсъждаме какво общо има в биографията на г-жа Цонева и в тази на г-н Георгиев. Тя често повтаряше, че той я е наричал „състрадалка“ – очевидно и двамата са преценили, че съдбата им е сходна. Дали това ги е сближило, не знам. Първото, с което ме конфронтира тя, бе, че сме изправени пред големи липси, празноти по отношение на личната история на г-н Георгиев. Г-жа Цонева казваше, че той не я е допуснал до себе си истински, както не е допуснал и никой друг. „Не ми каза каква е неговата лична репресия по време на 60-дневното задържане, как е намерил сестра си, дали се е наложило да бъде осиновен от някой друг и да си смени името, как е слязъл под земята, какво му е струвало да изпрати единствения си син на другия край на света“. В техните разговори, когато ставало дума за тези неща, г-н Георгиев отвърщал: „Недей, Любче, защото ще вдигна захарта“.

Г-жа Цонева разсъждаваше за печата, който е оставил върху тях – състрадалците – страхът. Той ги е направил подозрителни, защото са били заобиколени от една враждебна, унищожителна среда. За да се предпазят от нея е трябвало да се възцари мълчание. Мъртвите родители вече не могат да говорят, а живите си забраняват да говорят от страх и с цел да предпазят своите деца. Страхът, смята г-жа Цонева, влияе върху интелекта, защото той

закърнява като не се упражнява. Освен това страхът възпрепятства професионалната и социална изява: „ако се изявяваш, ще започнат да ровят, ще разберат кой си и след това – не се знае“. Можем да продължим след това „не се знае“ – тогава следва терорът на страха от повторението: ако твоите родители са убити без съд и присъда, то е логично и ти да си поставен на мястото на този, който трябва да бъде унищожен. Ако не искаш да приемеш тази мълчалива, но реална „присъда“, трябва да се отбраняваш, за да продължиш да живееш и постоянно да предпазваш своите близки от „живата“ опасност – повторението на съдбата на предците от предишното поколение.

Каква е цената, която г-н Георгиев е платил за това оцеляване, можем само да гадаем. Г-жа Цонева гледа на него като на човек с много силен характер, много скромен – не иска и не говори за себе си – готов да помогне на своите състрадалци – давал част от пенсията си на друг репресиран, който бил в окаяно финансово положение поради дълъг престой в лагер и неквалифицираната работа, до която бил допускан след това.

И той, както всички тях обаче, е платил данъка на този вездесъщ страх. Според г-жа Цонева при него това проличава в две неща: в тези лимити, които поставя при близките контакти, за да не пропуска никого по-нататък и в отношението към сина му – „да го прогони на другия край на света, защото тук за него, както за всички от това семейство не е напълно сигурно и не може никога да стане, т.е. да го спаси, прогонвайки го.“

Няколко думи за заключение

Ако се върна на въпроса, който вече мога да отправям само към себе си поради отсъствието на другия участник в диалога, какво очакваше г-н Георгиев от мен, когато поиска аз да напиша за убийството на Георги, Теодора и Стефан Кюмюрови, то мисля, че той искаше да му посреднича да свидетелства пред света. Той беше започнал своето дело на свидетел пред своите състрадалци, пред обществеността в България (имената върху паметника, в книгата на Петко Огойски „Записки за българските страдания“ т.3, стр.251), но искаше да продължи. Да бъдеш свидетел – този толкова тежък товар сигурно понякога трябва да бъде споделян. Болезненото в случая е, че споделянето не можа да стане истинско и така да се

намали тежестта на товара, който носеше г-н Георгиев. Диалогът между нас едва започна и бе прекъснат. Преди да дойде смъртта, още приживе той бе прекъснат, защото не успяхме да създадем пространство, в което да може да бъде поставен легитимният от моя гледна точка въпрос: „Кой е този човек, който свидетелства за унищожаването на своето семейство? Каква е неговата съдба? Как той е преминал през своя живот с тази участ?“

Защо г-н Георгиев не позволи да се постави въпросът за него, този, който е живял с паметта за унищоженото си семейство? Сега мисля, че си давам сметка, че това не стана, защото това, което той ми предаде в краткия контакт, беше неговото чувство за вина – вината, че е оцелял, вината, че не ги е спасил, а в негово отсъствие те са унищожени, вината, че ако говори за себе си, отнема от мястото и времето, което се полага на тях, на убитите Кюмюрєви.

Този страх, за който говори г-жа Цонева като за нещо негативно, отнемащо, износващо, дори инвалидизиращо, е нещото, което трябва да се научим да слушаме тези, които работим с хора, преживели изтезания и репресии. Нещо повече, трябва да отворим пространство, в което той да се дешифрира и така да разкъса тишината на мълчанието. За всеки човек той има различни измерения и смисъл, но именно когато успеем да го субективираме, виждаме, че той е убежище, в което се е приютил субектът.

Това, за което наистина съжалявам, е, че не сме говорили никога с г-н Георгиев за това как той се е страхувал. Този разговор обаче няма да се състои никога.

Оцеляване в условията на тоталитарни репресии

Д-р Красимир Иванов

Преди няколко дни, по време на събора на репресираните от тоталитарния комунистически режим в бившия лагер на остров Персин – Белене, срещнах хората, чиито случаи представям във втората част на този материал. И тримата са били в този лагер преди близо 50 год., и тримата са понесли тежки репресии там, и тримата са оцелели като по чудо. Дадох си сметка, че и тримата бяха много самотни по време на събора, и тримата бяха вгълбени в спомените си, и тримата не бяха на почетната трибуна, а се разхождаха мълчаливо по местата, където са минали години от младостта им и може би се питаха в името на какво е било всичко това... За разлика от хората, суровата и дива природа на острова, на който е бил лагерът, се е променила незначително и само един самотен, скромнен кръст напомня, че преди около половин век там са се чували стенанията на стотици мъченици, низвергнати от тогавашното тоталитарно общество и борещи се за оцеляването си.

Психологичните стратегии за оцеляване в условията на тежък травматичен стрес при репресии, изтезания, в концентрационни лагери и при военнопленници, са били обект на задълбочени проучвания, описания на които намираме в специализираната литература. Специално място е отделено на оцеляването в концентрационните лагери по време на Холокоста. Изследванията, посветени на оцеляването на военнопленници правят впечатление със своята задълбоченост и систематизираност. За разлика от тях, в България подобен род описания са по-скоро оскъдни, особено ако търсим такива, създадени от специалисти по душевно здраве. Това е причината в първата част на тази публикация да предложа кратко изложение на написаното по темата в достъпната ми литература, а във втората част да представя три случая на клиенти на център АСЕТ, които интервюирах целенасочено в опит да опиша начините, по които са оцелявали по време на задържането си в затвори и лагери през тоталитарния режим в България. Наред с техните истории, представям и една друга, публикувана в Бюлетина на Държавния департамент на САЩ през 1950 г., и ползвана като пример

на едно от първите описания на „Промиване на мозъци“ от тогавашната Държавна сигурност в тоталитарна България.

Стратегиите за справяне са определяни по различни начини. Някои автори причисляват към тях редица несъзнавани механизми, които ще бъдат споменати по-късно. Лазарус и Фолкман (Lazarus и Folkman 1984)¹ определят справянето като съзнателни когнитивни и поведенчески усилия за справяне със стресовите изисквания от средата, а също и вътрешните стресови преживявания, свързани със загуби, потиснати цели и мотиви или болезнени конфликти между тях. Тези стресови изисквания обикновено натоварват или дори надхвърлят ресурсите на личността. Натоварването изисква съзнателни усилия, базиращи се на оценка на ситуацията, т.е. определяне на желаните и възможни действия при специфичните условия. Споменатите автори разделят стратегиите за справяне в две основни групи:

Справяне, фокусирано върху проблема. То е ориентирано към действие, целящо смекчаване на стреса. Този тип справяне е ефективно, когато проблемите, с които се сблъсква личността, са разрешими.

Справяне, фокусирано върху чувствата. То е ориентирано към начина, по който стресовата среда и събития са възприемани. Тук се включват такива психични механизми като отричане, дистанциране, магическо мислене...

От подобно разбиране на стратегиите за справяне се ръководят авторите на изследване сред жертви на етническо прочистване и последвало го изселване². Те стигат до извода, че прилагането предимно на емоционално фокусирано справяне е свързано с по-често развитие на психични симптоми впоследствие. Обратно, при справянето, фокусирано към проблема, се наблюдава по-добра адаптация към средата. Разбира се, не винаги човек има контрол над ситуацията, в която е попаднал. Колкото по-нисък е този контрол, толкова повече са предимствата на емоционалните стратегии за справяне, включващи отричане, избягване и позволяващи снижаване на емоционалната напрегнатост и тревожност.

¹Lazarus, R.S. and Folkman, S. (1984). Stress, appraisal, and coping. New York: Springer Publishing Company. (Цитат по 2)

²Arcel L.T. et al. (1998) War violence, trauma and the coping process. Copenhagen, Denmark: IRCT.

Особено подробни и задълбочени описания в литературата на стратегиите за оцеляване и справяне дават изследователите на Холокоста³. Основната цел, преследвана от хитлеристите при настаняването на евреите в концентрационни лагери, е да бъде пречупена тяхната психологична, физическа и духовна съпротива, да се постигне стигматизиране и деперсонализиране по такъв уродлив и отвратителен начин, който в крайна сметка да улесни изстребването им.

Какви стратегии за справяне са приложими в обстановка, където предишните морални и етични ценности са разбити и която заставя хората да се държат по начин, който до тогава е предизвиквал отвращение у тях? На такова място нито принципът на случайността, нито този на логиката определят събитията, а смъртта е ежедневие, зависещо от капризите на другите. Хиляди хора са оставили свидетелства за начина, по който са оцелели в концентрационните лагери. Като първостепенно условие всички сочат шанса да си се оказал на правилното място в правилния момент. Наред с това оцелелите описват редица форми на поведение и защити, за които вярват, че са увеличили шансовете им да оживеят. Практически всички постигат съгласие, че най-важната предпоставка за оцеляване на концлагеристите е предотвратяване на т. нар. „Мюсюлмански етап“, характеризиращ се с крайна апатия, граничеща със ступорозност, което би означавало незабавна смърт. През 1974 год. Dimsdale обобщава девет начина, по които лагеристите се справят с живота в лагера:

1. Търсене на малки удоволствия, напр. да наблюдаваш залеза или да помиришеш цветете;
2. Да придадеш на оцеляването си смисъл, напр. да свидетелстваш за вършените в лагера жестокости;
3. Дистанциране от ужасите чрез такива защити, като интелектуализация (занимание с научните и философски аспекти на смъртта и безсмъртието), изолация (контролиране на всички емоционални изяви), хумор;
4. Установяване на известен контрол над ситуацията, дори с такива малки стъпки като намиране на завивка за друг лагерист или осигуряване на допълнително парче храна;

³ Solkof, N., The holocaust: Survivors and their children in Torture and its consequences, Edited by Metin Basoglu (1992). Cambridge University Ptres.

5. Надежда, захранвана от отрицанието, напр. това не може да продължава вечно, веднъж разбрал за мъките ни, светът ще ни помогне;
6. Създаване на приятелства, въпреки че правилата в лагерите го забраняват;
7. Предизвикване на съчувствие сред охраната или симпатия сред другите лагеристи;
8. Да се уповаваш на съдбата или да развиеш зависимост от другите, което позволява пасивен подход към стреса;
9. Идентификация с насилника.

Изброените по-горе стратегии или различни комбинации от тях не са универсални за всички жертви на Холокоста. Установено е, че стратегиите за справяне, прилагани преди настаняването в лагер, не са ефикасни в условията на толкова интензивен и продължителен стрес. Въпреки всичко изследванията сред хиляди евреи, преживели Холокоста показват, че оцеляват тези, които успеят да постигнат емоционално дистанциране и психична безчувственост, които им дават възможност да поддържат някакво подобие на психично равновесие в тази ситуация на границата на живота и смъртта.

В практиката на центровете за рехабилитация на жертви на изтезания са натрупани важни наблюдения и опит, хвърлящи светлина върху процеса на оцеляване на жертвите⁴. Човекът, подложен на изтезания, при наличието дори и на най-малка възможност за оцеляване показва тенденция да се адаптира към жестоките обстоятелства като съхрани личността си, вкл. стандартите, ценностите, вярванията и интегритета на емоционалния си живот. Известно е, че намерението на изтезаващите е да сломят личността на жертвата. От друга страна, личностната структура на жертвата е от определящо значение за съхраняването на интегритета ѝ. Разбира се, не трябва да изпадаме в илюзии, обсъждайки способността на жертвите да оцелеят, да се адаптират, да запазят личностната си организация и да минимизират последствията от изтезанията. Ако травмата е достатъчно тежка, а при систематични изтезания тя е такава, трябва да си припомним красноречивото определение на Ейтингер (Eitinger, 1971)⁵: „Ако някой кара велосипед по

⁴ Vesti, P et al. (1992) Psychotherapy with torture survivors. Copenhagen, Denmark: IRCT.

⁵ Eitinger, L. (1971). Acute and chronic psychiatric and psychosomatic reactions in concentration camp survivors. In L. Levin (ed.) Society, Stress and Disease. New York: University Press. (Цитат по 3)

цветна леха, някои от цветята ще бъдат счупени, други не. Но ако някой кара тежък верижен булдозер по същата цветна леха има нищожна вероятност някое от цветята някога да се възстанови“.

Адаптационните усилия на жертвите на изтезания могат да бъдат категоризирани в четири стратегии за справяне: непреклонност, себедоказване, затваряне в себе си, сътрудничество:

Непреклонност

Като правило това е първата използвана стратегия. Стремещт на жертвата е пълното отхвърляне на влиянието на тоталитарната институция, запазване на сравнително непроменена идентичност и съхраняване на собствените ценности. Тази стратегия е по-скоро съзнателна, но се базира на защитно разединяване на мислите, чувствата и действията.

Себедоказване

Непреклонността е стратегия, трудна за поддържане. Жертвата скоро стига до това, което условно бихме нарекли себедоказване. То включва: Убеждаване в собствената политическата и социалната значимост, след като си станал обект на толкова тежки изтезания; Разкажание за направените признания и реакциите на слабост по време на изтезанията; Емоционално дистанциране от действителността и избирателна амнезия; Ирония и хумор; Борба с пасивността чрез бягство във фантазиите и мечтите или използване на вопли и стенания, с които се въздейства на палачите.

Затваряне в себе си

Тук спадат: Изолация от другите затворници; Отдаване на философски или религиозни размисли и сънища наяве. В екстремални случаи може да се развие психотичен срив и ступорозно състояние, при което жертвата загубва всякакъв контакт с действителността, дори прием на храна и вода, и умира (Споменатия по-горе „Мюсюлмански етап“).

Стратегия за сътрудничество

Дължи се на регресирание до детска безпомощност. В такова състояние преследвачът става оннипотентна родителска фигура, която притежава властта да дава живот или смърт. Жертвата започва да спазва правилата и нарежданията на палачите си сляпо и безпрекословно, като често се развива възхищение и уважение към тях. Стига се до развитие на т.нар. Стокхолмски синдром.

Военната психология, базираща се на проучвания сред оцелели военнопленници, прибавя различно разбиране на стратегиите за справяне, основаващо се на определяне на локуса на контрол⁶. Изхожда се от допускането, че тези индивиди, които са по-малко възприемчиви към враждебността на извършителите, с по-малка вероятност са предразположени да страдат от чувства на вина и занижена самооценка след освобождаването. Изследванията показват, че тези, които имат въгрешен локус на контрол, с по-малка вероятност се поддават на опитите за контрол на мисленето им. Локусът на контрол се свързва с възприеманата от индивида детерминираност на живота му – по-скоро от него самия или по-скоро от външни фактори.

Въгрешната ориентация предполага, че индивидът възприема себе си като имащ контрол върху онези аспекти на обкръжението, които определят подкрепата за него, докато индивидът с външна ориентация възприема, че подкрепата е под контрола на другите или просто на късмета и съдбата. При подготовка по оцеляване, провеждана в американската армия, е проучвано влиянието на локуса на контрол върху податливостта на разпити под натиск. Установено е, че индивидите с въгрешен локус на контрол са по-устойчиви при силен натиск, оказван по време на разпитите. В условията на мек натиск обаче, устойчивостта на същите не е по-висока.

Други проучвания на военнопленници⁷ са показали, че оцеляването в най-голяма степен зависи от наличието на наранявания в момента на залавянето, а също от достъпа до храна, подслон и

---

⁶ Hunter, E.J. Prisoners of War: Readjustment and Rehabilitation. In Gal, R and Mengelsdorff (1991). Handbook of Military Psychology. New York: Wiley.

⁷ Ursano, R.J. et al, The prisoner of war. In War Psychiatry (1995) Washington: DoA

медицински грижи по време на пленничеството. В психологичен план се оказва, че личностната гъвкавост повишава потенциала за оцеляване, докато ригидността е по-малко адаптивна. Не е сигурно обаче доколко ефективното оцеляване по време на пленничеството е предпоставка за по-малко психични проблеми след освобождаването. В таблицата по-долу са обобщени стратегиите за справяне, описвани при военнопленници:

Стратегии за оцеляване сред военнопленници

Проява на хуманизъм и справедливост:

Грижа за другите;
Усещане, че си близо до Бога;
Съсредоточаване върху доброто;
Лоялност към родината
и семейството;
Мотивация за живот;
Оцеляване в името на някаква
конкретна цел;

Психични защити:

Отричане;
Хумор;
Интелектуализация;
Натрапливо мислене;

Връзки с охраната:

Сътрудничество;
Култивиране на връзки
с надзирателите;
Съпротива;
Проучване на навиците им с оглед
извличане на полза;
Изоляция;

Съзнателни усилия:

Приемане на съдбата;
Контрол на паниката;
Дисциплина;
Гъвкавост;
Поддържане на самоуважение;
Реалистични очаквания;
Поддържане на добра физическа
форма;
Ритуали;
Самоусъвършенстване;
Въображаеми “разговори
със семейството”;
Контролирана чувствителност;
Воля за живот;

Психологични:

Апатия;
Дисоциация;
Фантазии за отмъщение;
Фатализъм;
Надежда;
Идеализирани очаквания
за времето след освобождаването;
Интроверсия;
Пасивна зависимост;
Личностова гъвкавост;
Психична регресия;

Едно изследване сред 12000 американски военнослужещи, преживели военнопленничество в Тихоокеанския театър на военните действия по време на Втората световна война, показва следните качества, помогнали им да оцелеят: силна мотивация за живот, добра интелигентност, устойчива конституция, притъпена или добре контролирана емоционална чувствителност, съхранено чувство за хумор, силно чувство за дълг към другите, контролиран фантазмен живот, смелост, успешна съпротива, оптимизъм, житейски и военен опит, късмет...

Преди да представя случаите от практиката на АСЕТ, които интервюирах, ще резюмирам накратко т. нар. обработка или промиване на мозъци (Brainwashing), прилаган на част от задържаните по политически причини в България. При тази „процедура“ нещастната и безпомощна жертва е „бомбардирана“ непрекъснато психически от разпитващите, без да ѝ се дава възможност за почивка, с ограничена храна и без вода. Операторите работят на смени. Поддържа се безкрайна кампания с непрестанни психически удари. Волята на жертвата да противостои бавно е разбивана. Тежестта на умората и безсънието се прибавят към това. Заплахи и искания се сменят с обещания за по-добро третиране. По-долу е описанието на случая на обработка на г-н Шипков, както го намираме в литературата⁸. Той не е показателен за ефективна стратегия за справяне на жертвата, а по скоро пример за това как насилниците могат да сломят всички защиты.

Обработката на Михаил Шипков

Г-н Шипков бил интелигентен, образован и високо етичен човек. Въпреки това, задържан от тоталитарните сили за сигурност, той бързо бил пречупен. Независимо от смазващото чувство за вина, което го гнетяло след това, той успял да опише историята на преживените изтезания и обработка и съумял да я предаде на представител на американското посолство в София. Така тази история е публикувана в Бюлетина на Държавния департамент на САЩ.

Разпитите на г-н Шипков се водели от три смени от по двама души, като на задържания не е давана възможност за почивка. През по-голямата част от времето той е заставен да стои в принудител-

---

⁸ Lauglin, H.P. (1997). The Neuroses. Washington: Butter Worths

на поза: изправен с лице към стената, на разстояние, позволяващо му да я достига само с протегнатите си показалци. След това го заставят да се отдръпне назад с още 20-30 см. и му нареждат да се подпре на стената само на протегнатите си показалци. Бил държан в това положение много часове, като същевременно е изложен на непрестанни въпроси, изисквания и опити да се изтръгнат признания. Умората и болката, предизвикани от тази позиция, допринесли за снижаване на съпротивите му и ускоряване на обработката. В тази ситуация може да се забележи наподобяващото хипноза въздействие и загубата на контакт с реалността, произхождащо от позата, психологичното „бомбардиране“ с въпроси и искания, болката, чувството за нещастие и умора, изпитваната жажда и лишаването от сън. Г-н Шипков пише: „Те не се интересуват от това, което им казваш. Оказва се, че крайната цел на тази обработка е да те пречупят напълно и да те лишат от всякаква сила на волята, гордост и самоуважение, което постигат забележително бързо... Изглежда, че за тях е важно постигането на разкаяние и самообвинения, които се проявяват с пречупването на затворника...“ Допълнителни фактори, допринасящи за пречупването, са предшестващите преживявания на г-н Шипков – страх, престой в ареста и усещането за нещастие. По неговите думи „тази депресия е усилвана от чувство за безпомощност и отчаяние, липсата на възможност да избягаш, липсата на надежда за подкрепа и защита...“

Случаят на ХК

Г-н ХК е на 70 год. Още от юношеските си години бил въввлечен в политическа активност, насочена срещу тоталитарния режим в България. Бил задържан многократно и два пъти бил в затвора за различни периоди от време. Подлаган на многократни разпити и изтезания. Запитан за оцеляването си по време на задържанията и престоя в затвора споделя, че в различни периоди е прилагал различни стратегии:

Една от тях заимствал от героя на Дж. Лондон от „Скитник между звездите“ – Дарил Стендинг⁹. Героят в условията на единичка и обездвиженост овладял автохипноза и успявал да се пренася във фантазиите си в далечни светове като така облекчавал тегобите на

⁹ London, Jack. (1915). The Star Rover

затворническата си съдба. ХК твърди, че постъпвал по подобен начин, когато му се налагало да лежи в карцера. Успявал през по-голямата част от времето да е „извън себе си“ и така устоявал на глада и лишенията.

Друг начин за справяне усвоил от наблюденията си върху поведението на другите задържани. Забелязал, че тези, които репликират надзирателите и отстояват вижданията си, често си навличат гнева им. Противно на това, г-н ХК приемал, че срещу себе си има убийци и е безсмислено да спори с тях, безсмислено е да ги убеждава в правотата си. Така оставайки мълчалив, успявал да си спести редица неприятности.

Въпреки че по онова време бил много млад, той могъл да се възползва от опита на редица опитни политически дейци, с които лежал в наказателното отделение на затвора. Тези хора били склонни да съветват по-младите си другари по съдба. Един от тях бил А. Праматаров, бивш зам. началник на полицията. Той го съветвал как да предотврати евентуално вербуване за таен агент на Държавна сигурност. Години по-късно г-н ХК се възползвал от съветите му, след като за втори път попаднал в затвора. В основата на стратегията бил фактът, че специалните служби не се интересуват от съгрудничеството на хора със слаба памет и ниско интелектуално ниво. Г-н ХК се преструвал на простовато момче от село, което има ограничено образование и лоша памет. Това го съхранило. Според него, при кампанията по вербуването се очертали три групи затворници. Едните били много твърди и непреклонни докрай и голяма част от тях ги пречупвали, като някои заплатили дори с живота си. Други се огънали и подписали. Трети отпаднали поради непригодност. Г-н ХК се спасил, пласирайки се сред последните. ХК счита, че тези, които се съгласили да съгрудничат, след освобождаването от затвора се чувствали много угнетени, вероятно от чувство на вина и не успели никога да се възстановят напълно.

Описаният по-горе случай е показателен в няколко отношения. На първо място идва идеята, че част от стратегиите за оцеляване могат да бъдат заимствани от литературата и от опита на по-опитни затворници или дори да бъдат преподавани. Наред с това поведението в условията на задържане и изтезания зависи не само от личността на жертвата, но и от преценката, която тя прави на ситуацията. Например разбирането, че срещу тебе са убийци, на които

не трябва нищо да доказваш, може да ти спести много неприятности. Възниква и въпросът дали справянето на хората, които за дълго време са въввлечени в съпротивата и многократно са задържани, не се отличава с натрупване на опитност и овладяване на част от емоциите, които неопитните хора биха изпитвали. На последно място ще оставим подозрението, че в този случай времето вероятно е изтрило част от спомените, а сред тях и някои от преживените провали. Така може би оценките, давани за собственото справяне, в известна степен са идеализирани.

Случаят на ИБ

Г-н ИБ преживял многократни задържания и разпити, като три пъти е бил въдворяван в лагер за общо около 60 месеца, бил е изселван. По време на първия му престой в лагер баща му е бил убит по политически причини без съд и присъда. По време на следствието е бил разпитван и изтезаван, включително и чрез провесване с главата надолу.

Помолен да опише стратегиите за оцеляване, които е ползвал в арестите и лагерите, г-н ИБ споделя някои особености на поведението си, които са различни в различните ситуации:

По време на следствието приел тактиката да не признава нищо, каквото и да се случело. Дори и овесен надолу с главата при провеждане на очна ставка със свидетел на следствието оставал непреклонен, като същевременно много внимавал да не позволи да бъде уличен. Запитан как се е чувствал при тези условия, г-н ИБ казва, че е бил притръпнал и не чувствал страх.

Твърди, че по-късно в лагерите е бил много внимателен в изказванията си. Давал си сметка, че баща му вече е загинал в тази борба и той трябва да оцелее на всяка цена. Когато били поставяни въпроси за политическите му убеждения се стараел да даде отговори, удовлетворяващи лагерните власти. Споделя, че не бил от твърдите в лагера, които се конфронтирали с надзирателите на всяка цена.

Проблем за оцеляването в лагерите, според г-н ИБ, било справянето с тежката физическа работа в условията на недохранване. Той, произхождайки от село, бил много по-практичен от гражданите и успявал да се включи в работа, с която може да се справи. Наред с това се грижел и за някой от другите лагеристи, с които

бил по-близък. Грижата била не само по отношение изпълнение на нормата им, но също и за набавяне на храна за приятелите му. От друга страна, принадлежността към приятелска групичка му позволявала да се чувства по-защитен и разбран.

При опит да бъде вербуван за доносител, г-н ИБ подходил парадоксално. Той ентусиазирано заявил, че желае да служи на властите, но не като информатор, а като кадрови служител. Отговорили му, че няма висше образование и затова не могат да го вземат на служба. Отвърнал, че в такъв случай вероятно няма да може да се справя добре и със задълженията на информатор, и затова отказва. Споделя, че това е било едно от най-тежките изпитания за него от този период и поставен в такива тежки условия, той успял да намери само този изход от ситуацията.

Г-н ИБ отбелязва, че дългогодишното преследване го направило много мнителен. Това се проявявало както докато бил в лагерите, така и по време на изселването, а по-късно и след като бил освободен.

От описанието на този случай се открояват няколко особености, касаещи стратегиите за оцеляване. На първо място прави впечатление, че поведението, което може да се приеме като адекватно и водещо до спасение по време на предварителното следствие и разпитите, не върши работа в лагера. Необходима е гъвкавост в зависимост от обстановката. Г-н ИБ определя селския си произход като допълнително предимство при оцеляването, вероятно във връзка с естеството на изискванията в лагера. На следващо място идва решимостта за оцеляване на всяка цена, която не му позволява да се държи твърдо. Тази решимост той обосновава с факта, че баща му бил убит по политически причини, като не става ясно дали последният факт му показва, че наказанието за политическа активност може да бъде много жестоко, или го подтиква да оцелее, за да може да подкрепя близките си и специално майка си, към която е много привързан. На последно място ще подчертая повишената мнителност, за която г-н ИБ си дава сметка. Трудно е да се прецени доколко тя му помага или пречи в живота след освобождаването, но според него тя му е помогнала да оцелее в лагерите и по време на изселването.

Случаят ДК

Г-н ДК е в средата на седмото десетилетие от живота си. Бил е осъден на смърт по обвинение в политическа дейност, като по-късно е помилван. Освен в следствения арест е бил в четири затвора. Споделя, че е понасял изтезания с ток и тежък побой, като за него последният бил по-мъчителен, наред с психически тормоз и изтезания. След освобождаването си от затвора имал големи трудности да се интегрира в обществото както по отношение на намиране на работа, така и в семейството си. При описанието на този случай искам да вмъкна нещо, което не е пряко свързано с оцеляването. Понастоящем г-н ДК живее в дом за стари хора поради факта, че е останал сам. Той се чувства твърде зле там и споделя, че отношението на персонала е подобно на това на надзирателите в затвора.

Относно начините, по които е оцелявал в арестите и затвора, споделя, че условията и справянето са различни в предварителния арест и в затвора. В ареста не могъл да се въздържа, когато го обиждат, и отвръщал. Това озлобявало водещите разпита и те го пребивали докато съвсем загубел сили (по неговите думи, докато станел на парцал). После го завличали в килията, където лежал с часове преди да започне да се съвзема.

В началото не мислел, че го грози сериозна опасност. Вярвал в закона и считал, че не е извършил тежко престъпление. Когато разбрал, че хора, обвинени по същия член, ги осъждат на смърт, тогава започнал да се страхува.

Казва, че осъдените на смърт изпитват тежката агония на очакването и неизвестността. Той имал такава присъда само 1-2 месеца, което облекчило положението му. Споделя, че когато чуваш да извеждат на разстрел хора, които не познаваш лично, го понасяш по-лесно. Когато започнат да извеждат хора от твоята килия, нещата стават по-трагични. В тези условия г-н ДК намира сили да подпомогне материално друг затворник, който нямал никакви близки.

Счита, че младостта способства оцеляването. Младите хора според него са физически по-устойчиви и не се поддават на отчаяние.

Разказва, че когато го преместили в затвора, нещата станали много по-тежки. Според него там те третират като животно и постепенно започваш да се държиш и чувстваш като такова – изплашен, безропотен...

Наред с това оцеляването понякога зависело от случайности. Случвало се в затвора в Белене да убиват хора, без да са направили нищо – „Просто ги нацелвали случайно“. Вербуването за агенти било също въпрос на „нацелване“. Стремели се да попаднат на по-податливи затворници.

В този случай правят впечатление няколко аспекта на оцеляването. На първо място се очертава едно отричане в началото, преди да повярва, че наистина е застрашен от ситуацията. Наред с това, вероятно г-н ДК принадлежи към „твърдите“, както ги нарекохме при предните случаи. Той по време на разпитите се чувства предизвикан от обидите, като от своя страна се държи предизвикателно и това всеки път завършва с пребиване. Смъртната присъда вероятно е била много тежка травма за ДК и попитан за нея, той се защитава с рационализация, че е бил с такава присъда само месец-два. Прави впечатление, че условията и отношението към затворниците в Белене са били такива, че са прекършвали чувството им за достойнство, сломявали са волята им за съпротива и са всявали силен страх. Можем да приемем, че това е постигано както с преднамерено грубо и нехуманно поведение на надзирателите и затворническата управа, така и с чувството за несигурност, предизвикано от убийствата на случайно „нацелени“.

В заключение бих добавил, че при обсъждането на стратегиите за оцеляване на нашите клиенти трябва да помним, че те са преживяли задържане и изтезания преди около 50 години. След това в продължение на няколко десетилетия са живели в условията на тоталитарно общество, което ги възприема като врагове и ги отхвърля. В друга публикация вече съм споменавал, че този тип хронична травма има много значими последствия върху личността на репресирания, които трябва да отчитаме¹⁰. Несъмнено тази травма, дългото време, изминало след преследванията и изтезанията, а и напредналата възраст на интервюираните внасят деформации в получаваната информация. Въпреки това основните стратегии, които се очертават, в значителна степен съответстват на описаните в литературата. Може би най-съществената разлика е, че сред

¹⁰ Ivanov Kr., Two Generations Victims of Political Repression and Torture: A Case Study, Paper presented to the VIII International symposium on torture: Torture as a challenge to the health, legal and other professions, 22-25 September 1999, New Delhi, India

нашите случаи са попаднали като че ли „професионални“ борци, с множество задържания и въдворявания в затвори и лагери. При тях се развива една опитност за оцеляване, която вероятно повечето от описаните в литературата групи хора, преживели травма, не са имали. Наред с това се очертава и друг източник на усвояване на стратегии за оцеляване – съветите на по-опитни затворници.

Мога да предположа, че едно по-пространно проучване на темата за условията на живот в България (не само в лагерите) по време на бившия тоталитарен режим би донесло ценна информация за културалната специфика на стратегиите за оцеляване на преследваните и изтезаваните. От друга страна работата по тези случаи затвърди в мен впечатлението, че изтезанието е нещо, с което човек не може да се справи с никакви стратегии, ако неговият палач е достатъчно умел и решен да унищожи личността му. Това би било да съживиш човек от гроба.

За думите

Вместо заключение

Веселка Макаринова

Създаването на тази книга отне около две години на размисли относно нейното предназначение, смисъл и цели. В нея са включени разкази на репресирани за преживените от тях изтезания по време на комунистическия режим в България. Описваните събития са станали преди повече от 30-50 години, но са преобърнали живота на редица будни граждани, на поне едно поколение в една малка страна. Те са свидетелства за отвращаващия образ на репресиите.

Книгата съдържа материали на специалисти в областта на рехабилитацията за жертви на изтезания и разглежда предизвикателствата, пред които се изправя професионалистът. Въпреки че се опира на шестгодишен опит от работа с репресирани, това не е ръководство за диагностициране и лечение на жертви на изтезания. И същевременно, въпреки че представя разкази за преживени страдания, това не е просто документалистика за репресии.

От разказ към рехабилитация

През всичките години на работа с репресирани в страната ние неизменно получаваме и съхраняваме разказите на жертвите. Това е част от процедурата в рехабилитационната ни програма, но в никакъв случай самоцел. С натрупването на все по-голям опит и умения на екипа от специалисти, предоставящи консултации, това се оформя като важен елемент в рехабилитационния процес.

От процедурна гледна точка записването на историята на изтезанията представлява легитимизиране на рехабилитационната работа с конкретния човек. Това ни дава основание да включим съответния случай в програмата ни. Отвъд процедурата обаче има редица елементи, които ако не бъдат забелязани и зачетени, ще отнемат реални възможности за преработване на травматичния опит и възстановяване на последиците от изтезанията. Именно за тези възможности става дума при дискусията за значението и мястото на разказа за изтезания.

Досега не е имало случай, при който да получим историята на репресии, без това да предизвика болка в записващия я. Нещо повече, почти при всички случаи, с които сме работили, ние запомняме някакъв много конкретен детайл от описаните изтезания, а твърде често представянето на историята на репресия предизвиква тягостно чувство в екипа. Въпреки че сме сравнително подготвени за това, едва ли има механизми, които могат да бронират и предпазят напълно специалистите.

Досега не е имало също и случай, при който да бъде разказана историята на репресии, без това да е било изключително болезнено за жертвата. Имало е случаи, при които са се налагали две-три срещи, в които бавно и мъчително е идвал разказът за репресиите. Почти никога този разказ не е цялостен и последователен и почти винаги е фрагментарен и незавършен. Понякога е дори невъзможно да бъде разказан. Наскоро получихме писмо от репресиран, който се е запознал с рехабилитационната работа за жертви на изтезания преди пет години, но се обръща към екипа едва сега. Съвсем естествено е да зададем въпроса защо е било нужно толкова време, за да бъде написано това писмо? Колко са онези, които никога няма да пишат? А какво може да накара жертвата да разкаже за изтезанията?

Иска ми се да чуя отговора на тези въпроси. За себе си аз имам някакво обяснение, което се основава на практиката ни през всичките тези години. Това е утвърждаването на институционална работа с жертви на изтезания, която е заела своето специфично място. С течение на времето се формира едно пространство, в което са налице познания и умения за провеждане на рехабилитация. Но ако в това пространство не се доразвие професионализъм, който да надскочи записването на историите на изтезания като процедурно основание, това би осакатило и без това оскъдните рехабилитационни възможности. Никой не може да върне лентата назад и да възстанови несправедливото наказание на една държава, което е съкрушило човешкия живот.

Ето защо от изключително значение е истинското зачитане на разказа на изтезанията на жертвата, а не просто неговото свеждане до структурирана процедура и интервюта. Когато разказите за репресии заемат своето полагаемо място при работа с жертвите и отчитат дори такива елементи като емоционално въздействие на историята, повторение или прескачане на събитията, заобика-

ляне на темата, представяне на чужди истории и т. н., те стават важна интегрална част от процеса на рехабилитация. За това обаче е нужно разбиране от страна на специалистите и единна политика на институцията, предоставяща грижи.

От разказ към свидетелство

Целият ни живот е съпроводен от редица негативни събития – загуба на близък, разочарование от партньор, провал при надпревара за нещо. Много хора имат нужда или обичат да разкажат за тези събития.

Що се отнася до изтезанията обаче, няма случай от нашата практика, при който да сме получавали с готовност и лекота разказа за преживените репресии. Това винаги е било съпроводено с трудността потърпевшият да опише своята история. В някои семейства никога не се е стигало до този момент, а за други това е станало възможно едва след демократичните промени в страната. Разбира се, не са малко случаите, при които близките на жертвата знаят за преживените преследвания, но за тях винаги се говори при пълна семейна тайна. Как е възможно тогава да преодолеем травмите от вече минали събития, ако не говорим за случилото се, не обобщим и съхраним горчивия опит, за да не го повторим отново и отново.

Въпросът за изтезанията – едно от най-ужасните нарушения на правата на човека, не е сред най-злободневните теми на деня. И в настоящия момент редица демократични страни са склонни да оправдаят използването на изтезанието в изключителни ситуации, напр. за предотвратяване на терористични действия, а това е напълно недопустимо според утвърдените стандарти по правата на човека. Основателен е тогава въпросът за тънката граница при определяне на изключителността на една ситуация, което в крайна сметка е само в прерогативите на един държавен апарат.

При изтезанието жертвата е безсилна да окаже влияние върху събитията, тъй като има насреща си държавата, чиято политика е репресивна и потискаща или най-малкото толерираща такъв вид поведение. При изтезанията няма свидетели: от едната страна са всесилните извършители, действащи от името на държавата, от другата – жертвите, дръзнали да се противопоставят, трети – случайни свидетели или публика – просто няма. Затова не може да

буди учудване трудността да бъде разказана историята на едно изтезание, а още повече и написана.

В случая единственото свидетелство за изтезанията представлява самият разказ на жертвата, при това рядко подкрепен от някакви доказателства като напр. физически белези. А ако са изминали години от репресивните събития, какъвто е случаят с разказите, включени в тази книга? Очевидно единственото силно оръжие срещу забравата за преживяното са самите разкази за репресиите и тяхното внимателното описване или зачитане. Това е обаче процес, който включва най-малко две страни. Разказването на репресиите може да бъде извършено единствено от самите жертви, колкото и трудно и мъчително действие да е това. В тази книга сме включили точно такива разкази за репресии. А за да не бъдат отново и отново повтаряни едни и същи репресивни събития, тези страдания трябва да бъдат чути, зачетени и уважени точно такива, каквито са представени от самите жертви.

Те са пред вас такива, каквито сме ги получили. Това са истории на репресии, преживени преди 30-50 години, но разбили целия последващ живот, както и този на семействата. Това са истории на хора в достолепната възраст, когато единственото, което остава, са думите. Те трябва да бъдат уловени преди да са отлетели и да са се стопили завинаги.

ГОРЧИВИ ИСТИНИ

Център за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ

Редактор *д-р Е. Генчев*
Корица, снимки *В. Макаринова*

ISBN 954-90411-9-0

София, 2003